

ਸੈਂਟਰ ਫਾਰ ਡਿਸਟੈਂਸ ਐਂਡ ਆਨਲਾਈਨ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

ਕਲਾਸ : ਬੀ.ਐਡ.-1

ਸਮੈਸਟਰ ਦੂਜਾ

ਪੇਪਰ : **XI** ਅਤੇ **XII** (ਟੀਚਿੰਗ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਸਟੱਡੀਜ਼) ਯੂਨਿਟ : 1

ਮੀਡੀਅਮ : ਪੰਜਾਬੀ

ਪਾਠ ਨੰ.

Last updated in January, 2026

- 1.1 : ਸਮਾਜਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੇ ਢੰਗ
- 1.2 : ਇਕਾਈ ਯੋਜਨਾ ਅਤੇ ਪਾਠ ਯੋਜਨਾ: ਜਰੂਰਤ, ਮਹੱਤਵ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ
- 1.3 : ਸਮਾਜਿਕ ਸਿੱਖਿਆਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ

website : www.pbidde.org

PAPER- XI & XII: PEDAGOGY OF SCHOOL SUBJECT (PART II)
(XII) TEACHING OF SOCIAL STUDIES

ECT CODE: EDUBED1204T
ECT CODE: EDUBED1205T

M.M. 50
External: 35
Internal: 15

(A) COURSE OUTCOMES

After completion of the course the student teacher will be able to:

- Understanding and use different methods of social studies.
- Understand the need and importance of current affairs in teaching of social studies.
- Understand the importance and techniques of evaluation in social studies.
- Understand and develop different types of tests in social studies.
- Understand the concept and techniques of CCE in social studies.

(B) SYLLABUS

SECTION – A

- (i) Methods of teaching social studies: Lecture, discussion, socialized recitation, source and project method.
- (ii) Unit plan and lesson: need and importance; procedure of unit and lesson planning, current affairs in social studies: meaning, importance and method.

SECTION – B

- (iii) Evaluation of Learning in Social Studies: Concept, importance and purpose, technique of evaluating learner achievement in social studies: Written and oral tests, observation tools, work samples, portfolio; continuous and comprehensive evaluation (CCE).
- (iv) Different types of test: Essay type test, objective and short-answer type; Devices and techniques of teaching social studies – Narration, description, illustration, questioning, assignment, field trip, storytelling, group and self study, programmed learning, inductive thinking, conceptmapping, expository teaching and problem solving.

Activity (any one of the following):-

- (i) Identification of difficulties in learning social sciences
- (ii) Critical evaluate decline in social aspects in daily life (iii) Evaluatesocial issues in newspaper

(C) BOOKS RECOMMENDED

1. Aggarwal, J.C.: *Teaching of Social Studies*.
2. Binning and Binning: *Teaching of Social Studies in Secondary Schools*, McGraw Hill.
3. Kochher, S.K.: *Teaching of Social Studies*.
4. Nasiah, K.: *Social Studies in Schools*, Oxford.
5. Sandhu, P.K.: *Teaching of Social Studies* (Punjabi).
6. Shaida, B.D. and Shaida, A.K.: *Teaching of Social Studies*
7. Wesley, E.N.: *Teaching of Social Studies in High School*

Head,
Department of Education & C.S.,
Punjabi University, Patiala

(D) EVALUATION

External Examination	35 Marks
Internal Assessment	15 Marks
Attendance	3
Written Assignment/Project work/Response Sheets	6
Two Mid-term Examinations/House Test	6

(E) INSTRUCTIONS FOR THE PAPER-SETTER

The question paper will consist of three Sections: A, B, and C. Section A and B will have two questions from the respective sections of the syllabus and will carry 12 marks each. Section C will consist of 5 questions of 2 marks each and one objective type question of one mark which will cover the entire syllabus uniformly.

(F) INSTRUCTIONS FOR THE CANDIDATES

Candidates are required to attempt one question each from the sections A and B and the entire section C.

Head,
Department of Education & C.S.,
Punjabi University, Patiala

ਬੀ.ਐਡ. ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ

ਪਰਚਾ : XI ਅਤੇ XII (ਆਪਸਨ XII)

ਸਮੇਸਟਰ ਦੂਜਾ

ਟੀਚਿੰਗ ਆਫ਼ ਸੋਸ਼ਲ ਸਟੱਡੀਜ਼
ਸਮਾਜਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੇ ਢੰਗ

ਪਾਠ ਨੰਬਰ : 1.1

ਲੇਖਕ : ਡਾ. ਮਨਜੀਤ ਕੌਰ

ਪਾਠ ਦੀ ਬਣਤਰ :

- 1.1.1 ਉਦੇਸ਼ (Aims)
- 1.1.2 ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਤੇ ਅਰਥ (Introduction and Meaning)
- 1.1.3 ਸਮਾਜਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੇ ਢੰਗ
- 1.1.4 ਲੈਕਚਰ ਵਿਧੀ (Lecture Method)
 - 1.1.4.1 ਲੈਕਚਰ ਵਿਧੀ ਦੇ ਲਾਭ
 - 1.1.4.2 ਲੈਕਚਰ ਵਿਧੀ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ
 - 1.1.4.3 ਲੈਕਚਰ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਸੁਝਾਅ
- 1.1.5 ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਵਿਧੀ (Discussion Method)
 - 1.1.5.1 ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਵਿਧੀ ਦੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਭਾਗ
 - 1.1.5.2 ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਵਿਧੀ ਦੀਆਂ ਤਕਨੀਕਾਂ
 - 1.1.5.3 ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਵਿਧੀ ਦੀਆਂ ਕਾਰਜ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ
 - 1.1.5.4 ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਵਿਧੀ ਦੇ ਲਾਭ
 - 1.1.5.5 ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਵਿਧੀ ਦੀਆਂ ਹਾਨੀਆਂ
- 1.1.6 ਸਮਾਜੀਕ੍ਰਿਤ ਉਚਾਰਣ ਵਿਧੀ
 - 1.1.6.1 ਸਮਾਜੀਕ੍ਰਿਤ ਉਚਾਰਣ ਵਿਧੀ ਦੇ ਰੂਪ
 - 1.1.6.2 ਸਮਾਜੀਕ੍ਰਿਤ ਉਚਾਰਣ ਵਿਧੀ ਦੇ ਉਦੇਸ਼
 - 1.1.6.3 ਸਮਾਜੀਕ੍ਰਿਤ ਉਚਾਰਣ ਵਿਧੀ ਦੇ ਲਾਭ
 - 1.1.6.4 ਸਮਾਜੀਕ੍ਰਿਤ ਉਚਾਰਣ ਵਿਧੀ ਦੇ ਦੋਸ਼
- 1.1.7 ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਵਿਧੀ
 - 1.1.7.1 ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਵਿਧੀ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸਿਧਾਂਤ
 - 1.1.7.2 ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਵਿਧੀ ਦਾ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਸਰੂਪ
 - 1.1.7.3 ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਵਿਧੀ ਦੇ ਲਾਭ ਤੇ ਉਵਤਾਈਆਂ
- 1.1.8 ਸਰੋਤ ਵਿਧੀ
 - 1.1.8.1 ਸਰੋਤ ਵਿਧੀ ਕੀ ਹੈ?
 - 1.1.8.2 ਮੂਲ ਸੋਮਾਂ ਵਿਧੀ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ
 - 1.1.8.3 ਸੋਮਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ
 - 1.1.8.4 ਸੋਮਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ
 - 1.1.8.5 ਸੋਮਾਂ ਵਿਧੀ ਦੇ ਲਾਭ ਤੇ ਹਾਨੀਆਂ
- 1.1.9 ਸਾਰ (Summary)
- 1.1.10 ਮੁੱਖ ਨੁਕਤੇ
- 1.1.11 ਸਵੈ ਜਾਚ ਅਭਿਆਸ
- 1.1.12 ਸੁਝਾਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Suggested Questions)
- 1.1.13 ਸੁਝਾਈਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ (Suggested Books)

1.1.1 ਉਦੇਸ਼ (Aims)

ਪਿਆਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਓ, ਇਸ ਪਾਠ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਉਪਰੰਤ ਤੁਸੀਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਵੋਗੇ।

- (ੳ) ਸਮਾਜਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੇ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਢੰਗ ਹਨ।
- (ਅ) ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਉਣ ਵਿਧੀ ਕੀ ਹੈ, ਇਸਦੇ ਕੀ ਲਾਭ ਅਤੇ ਹਾਨੀਆਂ ਹਨ।
- (ੲ) ਲੈਕਚਰ ਵਿਧੀ ਕੀ ਹੈ? ਇਸ ਦੇ ਲਾਭ, ਸੀਮਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਣਤਾਈਆਂ ਕੀ ਹਨ?
- (ਸ) ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਵਿਧੀ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਲਾਭਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂੰ ਹੋ ਜਾਵੋਗੇ।

1.1.2 ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਤੇ ਅਰਥ (Introduction and Meaning) :

ਅਧਿਆਪਨ ਵਿਧੀ ਅਜਿਹਾ ਸਾਧਨ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਤੱਕ ਪੁੱਜਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਉਪ-ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਲਈ ਹਰੇਕ ਵਿਧੀ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਮੇਂ, ਸਥਾਨ ਲੋੜ ਅਤੇ ਉਪ-ਵਿਸ਼ੇ ਮੁਤਾਬਕ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਧੀ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਉਸਨੂੰ ਹੀ ਸਫਲ ਅਧਿਆਪਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕੋਲ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਉਚਿਤ ਵਿਧੀ, ਭਾਵ ਉਸਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾ ਕਦੋਂ, ਕਿਵੇਂ ਅਤੇ ਕਿਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਵੇ।

1.1.3 ਸਮਾਜਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੇ ਢੰਗ

ਸਮਾਜਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਅਧਿਆਪਕ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਇਹ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਅਧਿਆਪਨ ਵਿਧੀ ਕੀ ਹੈ?

ਸਾਧਾਰਣ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਨ ਵਿਧੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਅਧਿਆਪਕ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਉਹ ਢੰਗ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਉਪ-ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਤੱਕ ਪੁੱਜਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀ ਮੁਤਾਬਕ ਅਧਿਆਪਕ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਧੀ, ਜਿਹੜੀ ਉਸ ਨੂੰ ਢੁੱਕਵੀਂ ਲਗਦੀ ਹੋਵੇ, ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ।

ਵੇਸਲੇ (E.B. Wesley) ਅਨੁਸਾਰ, “ਅਧਿਆਪਨ ਵਿਧੀ ਅਧਿਆਪਕ ਦੁਆਰਾ ਸੰਚਾਲਿਤ ਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।” (Teaching Method is a teacher operated activity by which the student get knowledge).

ਬਾਇੰਨਿੰਗ (Bining) ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, “ਅਧਿਆਪਨ ਵਿਧੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਕ੍ਰਿਆ ਹੈ।”

ਸੈਕੰਡਰੀ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਕਮਿਸ਼ਨ ਅਨੁਸਾਰ, “ਹਰੇਕ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਪਾਠ ਕ੍ਰਮ ਅਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿਲੇਬਸ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਸਹੀ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਠੀਕ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੇ ਢੰਗਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।” (According to Secondary Education Commission, "Every teacher and educationist of experience knows that even the best curriculum and the most perfect syllabus remain dead unless quickened into life by the method of teaching and the right kind of teacher"). ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਅਤੇ ਅਕਲਪਨਿਕ ਸਿਲੇਬਸ ਵੀ ਰੋਚਕ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ਾਲੀ ਅਧਿਆਪਕ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਜਿਹੜਾ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਅਤੇ ਰੁਝਾਨਾਂ, ਹਾਣ-ਭਾਵ ਅਤੇ ਜੁਆਬਾਂ ਉਤੇ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਫਲਤਾ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਕਿੰਨੀ ਪਾਠ-ਸਮੱਗਰੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਹੈ? ਇਸ

ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੂਝ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਠਨ ਤੋਂ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਕੂਲ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਸੰਗਠਨ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਤੇ ਗਏ ਢੰਗਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ।

ਅਧਿਆਪਕ ਲਗਾਤਾਰ ਅਧਿਆਪਨ ਢੰਗਾਂ ਦੀ ਮਹਾਰਤ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਉਤਮ ਢੰਗ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਅਤੇ ਵਰਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਧਾਰਨ ਉਦੇਸ਼ਾਂ, ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਸਮੱਗਰੀ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। “ਵਿਧੀ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਕੰਮ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਚਾਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਨ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿੱਚ ਗਤੀਹੀਣ ਪੱਖ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਨਹੀਂ।” (“Methodology should be conceived as dynamic function of education and not as a static aspect of the process of teaching.”-Bining and Bining.)

ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਸਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਲਈ ਕਈ ਵਿਧੀਆਂ ਅਪਣਾਈਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਵ ਕਿ ਕੋਈ ਇੱਕ ਵਿਧੀ ਕਾਫੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸਹੀ ਵਿਧੀ ਦੀ ਚੋਣ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਉਮਰ, ਰੁਚੀ, ਯੋਗਤਾ, ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸਿਲੇਬਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਉਪ-ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਲਈ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਸੋ ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਕਈ ਵਿਧੀਆਂ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਕੁਝ ਢੰਗ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਨ:

1. ਲੈਕਚਰ ਵਿਧੀ (Lecture Method)
2. ਸਰੋਤ ਵਿਧੀ (Source Method)
3. ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਵਿਧੀ (Project Method)
4. ਸਮਾਜੀਕ੍ਰਿਤ ਉਚਾਰਣ ਵਿਧੀ (Socialized Recitation Method)
5. ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਵਿਧੀ (Project Method)
6. ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਵਿਧੀ (Discussion Method)
7. ਸੋਮਾ ਵਿਧੀ (Source Method)

1.1.4 ਲੈਕਚਰ ਵਿਧੀ (Lecture Method) :

ਲੈਕਚਰ ਵਿਧੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਵਿਚਾਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਲੈਕਚਰ ਵਿਧੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਦੱਸਣ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚੁਸਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸੁਸਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਉਤਰ ਤਕਨੀਕ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਚੁਸਤ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਢੰਗ ਸੈਕੰਡਰੀ ਤੇ ਉਚੇਰੇ ਵਿੱਦਿਅਕ ਪੱਧਰ ਦੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲਾਹੇਵੰਦ ਹੈ। ਇਹ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਸਥਿਤੀਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸਹੀ, ਲੜੀਵਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਲਈ ਉਪਯੋਗੀ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਇਸ ਦੀ ਅਸਰਦਾਇਕ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਪਹਿਲਾ ਵਿਸ਼ਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਕੇ ਤੇ ਫਿਰ ਔਖੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਸਮਝਾ ਕੇ, ਫਿਰ ਪੁਨਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰਕੇ, ਵਧੇਰੇ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦੇ ਕੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਮਨੋਭਾਵ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਔਡੋ-ਔਡ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਰੁਚੀ ਵਧਾ ਕੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਸਿੱਖਿਆ-ਕ੍ਰਮ ਦੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਰੁਚੀ ਹੋਰ ਵੀ ਵੱਧਦੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਮੁੱਖ ਦਰਜਿਆਂ ਤੇ ਮੁੱਖ

ਅਹਿਮ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਪੁਨਰ ਵਿਚਾਰ ਲਈ ਵੀ ਇਹ ਢੰਗ ਸਹਾਇਕ ਹੈ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕੀਮਤੀ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਲਈ ਵੀ ਇਹ ਢੰਗ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਅਤੇ ਦਰਜਿਆਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਵੀ ਇਹ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਭਰਪੂਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਾਵੇ ਕਿ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧੇ ਲਈ ਕੁਝ ਫਾਲਤੂ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇ। ਲੈਕਚਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਤਜਰਬੇ, ਕਿਤਾਬੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪੜ੍ਹਨਯੋਗ ਸਮੱਗਰੀ ਬਾਰੇ ਦੱਸ ਕੇ ਵੀ ਇਸ ਢੰਗ ਦੀ ਕੀਮਤ ਵਧਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਿੱਤੇ ਵਿੱਚ ਮੁਹਾਰਤ ਵੀ ਹਾਸਲ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਹ ਮਸਾਂ ਹੀ ਪੜ੍ਹਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਢੰਗ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਜ਼ਮੂਨਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਯੂ.ਐਨ.ਓ., ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਹਿਯੋਗ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਢੰਗ ਵੱਡੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਭਾਵੇਂ ਬਹੁਤ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹੈ ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵੀ ਲਾਭ ਅਤੇ ਸੀਮਾਵਾਂ ਹਨ।

1.1.4.1 ਲਾਭ (Advantages) :

1. **ਦਿਲਚਸਪ ਕਰਨਾ (Creation of Interest) :** ਜੇਕਰ ਇੱਕ ਪਾਠ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇੱਕ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਆਵਾਜ਼, ਇਸ਼ਾਰਿਆਂ, ਚਿਹਰੇ ਦੇ ਹਾਵ ਭਾਵ, ਹੱਥ ਅਤੇ ਸਿਰ ਦੀ ਹਰਕਤ ਆਦਿ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਜਮਾਤੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਨੂੰ ਰੋਚਕ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਦਿਲਚਸਪ ਬਣਾ ਕੇ ਜਾਂ ਲੋੜ ਪੈਣ ਤੇ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਰੋਚਕ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਭਾਵ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਾ ਕੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਕੇ, ਮਨੋਭਾਵ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਕੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਰੁਚੀ ਨੂੰ ਵਧਾ ਕੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਦਿਲਚਸਪ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
2. **ਆਹਮੋ-ਸਾਹਮਣੇ ਸੰਬੰਧ (Face to Face Contact) :** ਇੱਕ ਅਧਿਆਪਕ ਇਹ ਘੋਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਉਦਮੀ ਜਾਂ ਸਹਿੰਦਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇੱਕ ਜਮਾਤ ਸੁਸਤ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਅਧਿਆਪਕ ਵੱਖਰੇ ਦਿਲਚਸਪ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਿ ਅਧਿਆਪਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਮਾਤ ਵੱਲ ਦਿੱਤਾ ਸਧਾਰਨ ਧਿਆਨ ਹੀ ਜਮਾਤ ਦੇ ਉਦਮੀ ਜਾਂ ਸੁਸਤ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ।
3. **ਅੱਖ ਤੇ ਕੰਨ ਵਿਚਲੇ ਤਾਲਮੇਲ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ (Training in Co-ordination of Ear and Eye) :** ਜਦੋਂ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਕੁਝ ਘੋਖਦੇ, ਸੁਣਦੇ, ਵੇਖਦੇ ਤੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਅਤੇ ਅੱਖਾਂ, ਕੰਨਾਂ ਅਤੇ ਹੱਥਾਂ ਅਤੇ ਅੱਖਾਂ ਅਤੇ ਹੱਥਾਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਸਹਿਯੋਗ ਜਮਾਤੀ ਕੰਮ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਦਿਲਕਸ਼ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗਾ ਸਮਝਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।
4. **ਸਮੇਂ ਦੀ ਬੱਚਤ (Economy of Time) :** ਲੈਕਚਰ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਇੱਕ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਧੇਰੇ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਅਸਰ ਕੁਝ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ।
5. **ਚੰਗੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਲਾਭ (Beneficial to Bright Students) :** ਲੈਕਚਰ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਅਧਿਆਪਕ ਨੇ ਸਾਰੀ ਜਮਾਤ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਤੁਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਚੰਗੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵਾਧੂ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਸਮੱਗਰੀ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੁੱਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ

ਦੀ ਰੁਚੀ ਵਧਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

6. **ਚੰਗੇ ਸਰੋਤੇ** : ਇਹ ਵਿਧੀ ਚੰਗੇ ਸਰੋਤੇ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ।
7. ਇਹ ਵਿਧੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

1.1.4.2 ਸੀਮਾਵਾਂ (Limitations) :

1. **ਵਧੇਰੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੋਣਾ (More Dependency)** : ਜਦੋਂ ਅਧਿਆਪਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਸਮਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਖੁਦ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ ਅਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਧਿਆਪਕ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
2. **ਖੁਦ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਣ ਨੂੰ ਉਤਸਾਹਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ (Learning by doing not encouraged)** : ਅਧਿਆਪਕ ਵੱਲੋਂ ਆਪ ਕੁਝ ਕਰਕੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿਖਾਉਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਹੈ, ਪਰ ਲੈਕਚਰ ਢੰਗ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਆਪ ਕੁਝ ਕਰਨ ਨੂੰ ਉਤਸਾਹਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
3. **ਉਕਤਾਉ (Monotonous)** : ਲੈਕਚਰ ਢੰਗ ਇੱਕ ਔਖਾ ਢੰਗ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਲੈਕਚਰ ਕਰਨਾ ਇੱਕ ਪੂਰਨ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਮਾਲਕ ਵੱਲੋਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸਿਰਫ ਉਕਤਾਉ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
4. ਇਹ ਵਿਧੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪਾਠ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਘੱਟ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।
5. ਇਹ ਵਿਧੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀ।
6. ਇਹ ਵਿਧੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਦਲੀਲ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ।

1.1.4.3 ਲੈਕਚਰ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਸੁਝਾਅ :

ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਵੇ, ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦਾ ਢੰਗ ਬਦਲ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਗੱਲਬਾਤ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਰੁਚੀ ਜਾਗਰਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

1. **ਨੋਟਸ (Notes)** : ਜਦੋਂ ਵੀ ਕਿਸੇ ਔਖੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਨੋਟਸ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਜੋ ਲੋੜ ਸਮੇਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈ ਸਕਣ।
2. **ਰੋਚਕ ਗੱਲਬਾਤ** : ਅਧਿਆਪਕ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਭਾਸ਼ਣ ਨੂੰ ਦਿਲਚਸਪ ਬਣਾਵਣ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਯੋਜਨਾ-ਬੱਧ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਇੱਕ ਦਿਲਚਸਪ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਲੈਕਚਰ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਵੇ।
3. **ਹਾਸਰਸ (Humour)**: ਕਿਸੇ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਅਕ ਕਿਰਿਆ ਦੌਰਾਨ ਹਾਸਰਸ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਕੇ ਲੈਕਚਰ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਰੋਚਕ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
4. **ਮੁਲਾਂਕਣ** : ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ ਲਈ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਲੈਕਚਰ ਪਿੱਛੋਂ ਭਾਸ਼ਣ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰੇ ਅਤੇ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ-ਕ੍ਰਮ ਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਵੀ ਲਿਆਵੇ।
5. ਲੈਕਚਰ ਢੰਗ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਢੰਗ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਅਧਿਆਪਕ ਇਸ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਨਹੀਂ

ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਹਰ ਵਕਤ ਜਮਾਤ ਦੀ ਨਮਜ਼ ਟੋਟੇਲਾ ਰਹੇ ਤਾਂ ਜੋ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਜਮਾਤ ਦੀ ਰੁਚੀ ਬਣੀ ਰਹੇ।

ਜੇਕਰ ਅਧਿਆਪਕ ਨੇ ਇੱਕ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਦੱਸਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ।

1. ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਮੂਲ ਸਰੋਤ।
2. ਭੇਦ-ਭਾਵ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ।
3. ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੂੰ ਲੜੀਵਾਰ ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਅੰਦਰ ਡੂੰਘੀ ਸੋਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸ ਦੀ ਰੁਚੀ ਵਧੇਰੇ ਵੱਧ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੀ ਲਾਭ ਅਤੇ ਹਾਨੀਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਨਤੀਜਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵਿਧੀ ਵੱਡੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਵੱਡੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਤੱਥਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਗਿਆਨ, ਨਵੇਂ ਅਤੇ ਅੱਖੇ ਉਪ-ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਧਾਰਣੀਕਰਨ ਲਈ ਸਫਲਤਾ ਪੂਰਵਕ ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਅਧਿਆਪਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਹੋਰ ਲਾਭਦਾਇਕ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਉਹ ਪਾਠ ਦੇ ਨੋਟਸ ਲਿਖਣ ਲਈ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇਵੇ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਸਮੇਂ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਣ ਲਈ ਦੇਵੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉਤਰ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਪੂਰਵਕ ਦੇਵੇ। ਲੈਕਚਰ ਦਿੰਦੇ ਸਮੇਂ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਠ ਵਧੀਆ, ਉਚੀ ਅਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਨੂੰ ਲੈਕਚਰ ਦਿੰਦੇ ਸਮੇਂ ਸੋਧੇ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਜਲਦ ਸਮਝ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਅਧਿਆਪਕ ਪਾਠ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਾਸ-ਰਸ ਭਰਪੂਰ ਕੋਈ ਗੱਲ ਕਰੇ ਤਾਂ ਲੈਕਚਰ ਰੋਚਕ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ।

1.1.5 ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਵਿਧੀ (Discussion Method) :

ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਤਰਕ ਸ਼ਕਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਵਿਧੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਅਧਿਆਪਨ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਧੀ ਹੈ। ਇਹ ਆਮ ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ “ਇੱਕ ਦਿਮਾਗ ਨਾਲੋਂ ਦੋ ਦਿਮਾਗ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।” ਪਰ ਜਦੋਂ ਵਧੇਰੇ ਦਿਮਾਗ ਇਕੱਠੇ ਬੈਠ ਕੇ, ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਕੇ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦਲੀਲਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ ਕਿ ਚੰਗੇ ਨਤੀਜੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਇੱਕ ਉਪ-ਵਿਸ਼ਾ ਚੁਣ ਕੇ ਉਸ ‘ਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਆਪਣੀ ਰਾਇ ਜਾਂ ਤਰਕ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਵਿਧੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਵਿਧੀ ਲਈ ਆਮ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਵਿਵਾਦ ਵਾਲਾ ਉਪ-ਵਿਸ਼ਾ ਚੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਵਿਧੀ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਜੇਮਸ ਲੀ (James M. Lee) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, “ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਇੱਕ ਵਿੱਦਿਅਕ ਸਮੂਹਿਕ ਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਕਿਸੇ ਸਮੱਸਿਆ ਜਾਂ ਇਕਾਈ ਉੱਤੇ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।” (Discussion is an educational group activity in which the teacher and students co-operatively talk over some problem or topic)

ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Dictionary of Education) ਅਨੁਸਾਰ, “ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਇਕ ਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਇਕ ਯੂਨਿਟ ਜਾਂ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸੂਚਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਜਾਂ ਇਕ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਲਈ ਸਾਰੇ ਸੰਭਾਵਿਤ

ਮੌਜੂਦ ਤੱਥਾਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਉਤਰ ਖੋਜ ਕਰਨ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਆਪਸੀ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।'' (Discussion is an activity in which people talk together in order to share information about a topic or problem or to seek answers to a problem based on all possible available evidence.)

1.1.5.1 ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਵਿਧੀ ਦੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਭਾਗ (Essential parts of a discussion method):

ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਵਿਧੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਭਾਗ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਨ:-

- (i) **ਨੇਤਾ (The leader):** ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਅਧਿਆਪਕ ਖੁਦ ਹੀ ਨੇਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਅਗਵਾਈ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ ਦੁਕਵਾਂ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
- (ii) **ਸਮੂਹ (The group):** ਸਮੂਹ ਦਾ ਅਰਥ ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਜਮਾਤ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹਨ। ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਅਤੇ ਤੇਜ਼ ਦਿਮਾਗ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਚੰਗਾ ਅਧਿਆਪਕ ਸਭ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- (iii) **ਸਮੱਸਿਆ (The problem):** ਸਮੱਸਿਆ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਅਜਿਹਾ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਪਣਾ ਸਕਣ। ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਚੋਣ ਅਧਿਆਪਕ ਦੁਆਰਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਲਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਸਲ, ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂ ਸਮਝ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
- (iv) **ਸਮੱਗਰੀ (The content):** ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਅਰਥ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਰੂਪ ਜਾਂ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਚਿੱਤਰਾਂ, ਮਾਨਚਿੱਤਰਾਂ, ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਹਾਇਕ ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

1.1.5.2 ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਵਿਧੀ ਦੀਆਂ ਤਕਨੀਕਾਂ (Techniques of discussion method):

ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਗੈਰ-ਰਸਮੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਸਮੀ ਵੀ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਤਕਨੀਕਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ:

- (i) **ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ (Classroom discussion):** ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਪਣੀ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।
- (ii) **ਦਲੀਲਬਾਜ਼ੀ (Debate):** ਇਸ ਤਕਨੀਕ ਵਿੱਚ ਦੋ ਜਾਂ ਦੋ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਆਮ ਕਰਕੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਵਾਲਾ ਵਿਸ਼ਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਉਪ-ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਬੋਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ।
- (iii) **ਵਿਚਾਰ-ਗੋਸ਼ਟੀ (Symposium):** ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜਾ ਉਪ-ਵਿਸ਼ਾ ਚੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਭਾਸ਼ਣ ਰਾਹੀਂ ਜਾਂ ਪੇਪਰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਚੰਗੀ ਵਿਚਾਰ-ਗੋਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਚਾਰ ਜਾਂ ਪੰਜ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ-ਗੋਸ਼ਟੀ ਸਾਰੇ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰਵਾਈ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
- (iv) **ਗਰੁੱਪ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ (Panel discussion):** ਇਸ ਤਕਨੀਕ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਤੋਂ ਛੇ ਤੱਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਗਰੁੱਪ ਬਣਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਸਰੋਤਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗਰੁੱਪ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਮਾਹਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਸਾਂਝੇ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਇਸ ਵਿੱਚ ਮੈਂਬਰ ਵੱਲੋਂ ਭਾਸ਼ਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ, ਸਗੋਂ ਗੈਰ-ਰਸਮੀ ਗੱਲਬਾਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

- (v) **ਸੈਮੀਨਾਰ (Seminar):** ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਇਕ ਉਪ-ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਪੇਪਰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਰੋਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪੇਪਰ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੈਮੀਨਾਰ ਦੇ ਰਹੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

1.1.5.3 ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਵਿਧੀ ਦੀ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (Procedure of discussion method):

ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਵਿਧੀ ਦੀ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਹੈ :-

- (i) **ਯੋਜਨਾ (Planning):** ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਵਿਧੀ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਚੰਗੀ ਯੋਜਨਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।
- (ii) **ਤਿਆਰੀ (Preparation):** ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਦਾ ਅਗਲਾ ਪੜਾਅ ਤਿਆਰੀ ਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਅਧਿਆਪਕ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਤਰਕਸ਼ੀਲਤਾ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾ ਸਕੇ।
- (iii) **ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਸੰਚਾਲਨ (Conduct of discussion):** ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਹਰੇਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈ ਸਕੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪੂਰੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਾਲ ਦੇ ਸਕੇ ਤਾਂ ਕਿ ਪੱਛੜੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਮਿਲ ਸਕੇ।
- (iv) **ਮੁਲਾਂਕਣ (Evaluation):** ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਦਾ ਲਗਾਤਾਰ ਮੁਲਾਂਕਣ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਲਾਲ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

1.1.5.4 ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਵਿਧੀ ਦੇ ਲਾਭ (Advantages of discussion method):

ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਵਿਧੀ ਦੇ ਲਾਭ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਨ :

- (i) **ਦਲੀਲ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ (Development of reasoning):** ਇਹ ਵਿਧੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਦਲੀਲ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- (ii) **ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਲਾਭਕਾਰੀ (Beneficial to all students):** ਇਹ ਵਿਧੀ ਮਿਡਲ, ਹਾਈ, ਸੀਨੀਅਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਅਤੇ ਉਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਲਈ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਪੱਧਰਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਰਾਹੀਂ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
- (iii) **ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ (Development of democratic values):** ਇਹ ਵਿਧੀ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਵੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਭਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੀ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।
- (iv) **ਸਪੱਸ਼ਟ ਗਿਆਨ (Clear Knowledge):** ਇਸ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਭਾਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

- (v) **ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ (Expansion of consciousness):** ਇਸ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਮਾਤਾਂ ਦੇ ਅਕਾਊ ਮਾਹੌਲ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਦਿਮਾਗੀ ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- (vi) **ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਦਾ ਵਿਕਾਸ (Development of self-confidence and leadership):** ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਪਣੀ ਸਮਰੱਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਲੀਡਰਪੁਣੇ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- (vii) **ਸੰਚਾਰ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ (Development of communication skill):** ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਵਿਧੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਸੰਚਾਰ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਬੋਲਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਰਾਇ ਦੇਣ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਵੈ-ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- (viii) **ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ (Helpful in self-evaluation):** ਇਹ ਵਿਧੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਅਤੇ ਵਾਧੇ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।
- (ix) **ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਵਿਧੀ (Psychological method):** ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਢਕਵੇਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ, ਸਾਧਨਾਂ ਅਤੇ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਕਾਫ਼ੀ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- (x) **ਰੱਟੇ ਨੂੰ ਨਿਰਉਤਸ਼ਾਹਿਤ (Discourage cramming):** ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਿਐਨ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਾਲ ਵਿਧੀ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਗਲਤ ਧਾਰਨਾ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਰੱਟਾ ਲਗਾ ਕੇ ਹੀ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਵਿਧੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਲਤ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਹੱਲ ਲੱਭ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

1.1.5.5 ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਵਿਧੀ ਦੀਆਂ ਹਾਨੀਆਂ (Disadvantages of discussion method):

ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਵਿਧੀ ਜਿੱਥੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਹਾਨੀਆਂ ਵੀ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ:-

- (i) **ਸਮਾਂ ਖਰਚੀਲੀ (Time consuming):** ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਵਿਧੀ ਲਈ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਸਮਾਂ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਅਧੀਨ ਚੁਣੇ ਗਏ ਉਪ-ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਵਿਆਪਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਇੱਕ ਪੀਰੀਅਡ ਵੀ ਇਸ ਲਈ ਥੋੜ੍ਹਾ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਧਿਆਪਕ ਇੱਕੋ ਉਪ-ਵਿਸ਼ੇ ਉਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਾਂ ਖਰਚ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਹੋਰ ਉਪ-ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਢੁੱਕਵਾਂ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਪਾਉਂਦਾ।
- (ii) **ਸਿਲੇਬਸ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ (Problem of syllabus):** ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਹਰੇਕ ਜਮਾਤ ਲਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਿਲੇਬਸ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਦਿੱਤੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਰਕੇ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਏਗਾ ਤਾਂ ਸਿਲੇਬਸ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਮੱਸਿਆ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ।

- (iii) **ਯੋਗ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਘਾਟ (Lack of capable teachers):** ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਯੋਗ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਅਜਿਹੇ ਅਧਿਆਪਕ ਹੀ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਨੂੰ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਲਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਯੋਗ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਥੁੜ ਹੈ।
- (iv) **ਛੋਟੀ ਜਮਾਤਾਂ ਲਈ ਲਾਹੇਵੰਦ ਨਹੀਂ (Not suitable for lower classes):** ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਵਿਧੀ ਛੋਟੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਲਾਹੇਵੰਦ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਮਾਤਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਆਪਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੋਚਣ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਖਾਸੀ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਪ੍ਰਸਾਰੇ ਤੇ 'ਰੋਕ ਲਗਾਉਂਦੀ' ਹੈ।
- (v) **ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਲਾਭਕਾਰੀ ਨਹੀਂ (Not useful for all students):** ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਵਿਧੀ ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਲਾਭਕਾਰੀ ਨਹੀਂ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਮਾਤ ਦੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਘੱਟ ਪਕੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਕੁੱਝ ਬੱਚੇ ਸ਼ਰਮੀਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਇਸ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਅਜਿਹੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਲਾਭਦਾਇਕ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

1.1.6 ਸਮਾਜੀਕ੍ਰਿਤ ਉਚਾਰਨ ਵਿਧੀ (Socialized Recitation Method):

ਜਮਾਤ ਕਮਰੇ ਦੇ ਨੀਰਸ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨੂੰ ਰੁਚੀ ਭਰਪੂਰ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਉਚਾਰਨ ਵਿਧੀ ਇਕ ਨਵਾਂ ਅਤੇ ਵਧੀਆਂ ਕਦਮ ਹੈ। ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਿਨ ਬ ਦਿਨ ਵਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਵਰਤਨ ਅਤੇ ਸਦਭਾਵਨਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪੀ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜੀਕ੍ਰਿਤ ਉਚਾਰਨ ਵਿਧੀ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਧੀ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਜਮਾਤ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨੂੰ ਸਜੀਵ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਮੂਹਿਕ ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਸਮੂਹ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਤੇ ਜਾਣੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਬੁੱਚੇ ਸੁਤੰਤਰ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿੱਚ ਸਮੂਹਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਧ ਚੜ ਕੇ ਭਾਗ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਝੇ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਕੇ ਇਕ ਸਿੱਟਾਂ ਕੱਢਦੇ ਹਨ।

1. ਸਮਾਜੀਕ੍ਰਿਤ ਉਚਾਰਨ ਵਿਧੀ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ (Meaning of definitions of socialized recitation method): ਸਮਾਜੀਕ੍ਰਿਤ ਵਿਧੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਸ ਵਿਧੀ ਤੋਂ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬੱਚੇ ਕਿਸੇ ਸਮੂਹਿਕ ਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਦੇ ਹਨ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਚਾਰ ਹਨ, ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਬਾਇਨਿੰਗ ਅਤੇ ਬਾਇਨਿੰਗ (Bining and binning) ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਸਮਾਜੀਕ੍ਰਿਤ ਉਚਾਰਨ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਦ ਵਿਵਾਦ (social discussion) ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਸਮੂਹਿਕ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਵਿਆਕਤੀਗਤ ਜ਼ਿੰਮੇ ਵਾਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਹੀ ਸਮਾਜੀਕ੍ਰਿਤ ਉਚਾਰਨ ਹੈ। (Any class session that exhibits group consciousness and feeling of individual responsibility toward one group is a socialized recitation)

ਐਮ. ਪੀ. ਮੋਫਾਤ (M.P. Moffat) ਅਨੁਸਾਰ, ਸਮਾਜੀਕ੍ਰਿਤ ਉਚਾਰਨ ਲੈਕਚਰ ਵਿਧੀ ਦੀ ਥਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਰਹੀਜ਼ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਧਾਰਨ ਸਮੂਹਿਕ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਵਿਧੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਬੱਚੇ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾ ਕੇ, ਸਹਿਯੋਗ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛ ਕੇ, ਹੱਲ ਲਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। (Socialized recitation provides a greater opportunity for pupil's participation than does the lecture method. It is a sort of general group discussion method will all pupils participants in co-operative manner by making contributions, asking questions and attempting to solve problems.)

1.1.6.1. ਸਮਾਜੀਕ੍ਰਿਤ ਉਚਾਰਨ ਵਿਧੀ ਦੇ ਰੂਪ (Forms of socialized recitation method): ਸਮਾਜੀਕ੍ਰਿਤ ਉਚਾਰਨ ਵਿਧੀ ਦੇ ਰੂਪ ਦੇ ਕਈ ਰੂਪ ਹਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

(i) **ਰਸਮੀ ਵਰਗ ਯੋਜਨਾ ਜਾਂ ਸੰਸਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (Formal group plan):** ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਆਣੇ ਵਿਆਕਤੀ ਕਲੱਬ, ਕੋਸਲ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਕਿਸੇ ਸਮੱਸਿਆ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦਾ ਹੱਲ ਲੱਭਦੇ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੱਚੇ ਵੀ ਇਸ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਜਮਾਤ ਦਾ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਦਨ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦਾ ਇਕ ਸਭਾਪਤੀ ਅਤੇ ਇਕ ਸੰਚਾਲਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਕੇ ਨਤੀਜੇ ਕੱਢਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਰਿਕਾਰਡ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸੰਸਦੀ ਯੋਜਨਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ii) **ਗੈਰ ਰਸਮੀ ਵਰਗ ਯੋਜਨਾ (Informal group plan):** ਇਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਗੈਰ-ਰਸਮੀ ਮਾਹੌਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਬੰਦਸ਼ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਸਾਝੇ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਲੋੜ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਕੋਈ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਚੁਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਕੇ ਨਤੀਜਾ ਕੱਢਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਅਧਿਆਪਕ ਜਾਂ ਕੋਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(iii) **ਆਤਮ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਵਰਗ ਯੋਜਨਾ (Self-directed group plan):** ਇਹ ਵਿਧੀ ਆਮ ਕਰਕੇ ਵੱਡੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਮੱਸਿਆ ਤੇ ਖੁਦ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦਾ ਹੱਲ ਲੱਭਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਘੱਟ ਬੋਲਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਸਿਰਫ ਲੋੜ ਪੈਣ ਤੇ ਹੀ ਦਖਲਅੰਜਾਦੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।

(iv) **ਸੈਮੀਨਾਰ ਵਰਗ ਯੋਜਨਾ (Seminar group plan):** ਇਹ ਵਿਧੀ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਕਾਲਜ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਇਕ ਸਮੱਸਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤੇ ਉਹ ਖੁਦ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸੈਮੀਨਾਰ ਵਿੱਚ ਸਮੱਸਿਆ ਤੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਉਸ ਦੇ ਪੱਖ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਵਿਚਾਰ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਸੁਝਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਰਿਪੋਰਟ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(v) **ਉਪ ਸਮੂਹ ਯੋਜਨਾ (Sub group plan):** ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਤਹਿਤ ਪਾਠ ਨੂੰ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਜਮਾਤ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਪ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਉਪ ਸਮੂਹ ਦਾ ਇਕ ਲੀਡਰ ਚੁਣ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਦਿੱਤੇ ਹਿੱਸੇ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਾ ਕੇ ਕੱਢੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦਾ ਨਿਚੋੜ ਕੱਢਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਅਧਿਆਪਕ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਲੋੜੀਂਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦਾ ਹੈ।

1.1.6.2 ਸਮਾਜੀਕ੍ਰਿਤ ਉਚਾਰਨ ਵਿਧੀ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ (Objectives of socialized recitation method): ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਧੀ ਖਾਸ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਹੀ ਜਨਮ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੇ ਵੀ ਖਾਸ ਉਦੇਸ਼ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:

(i) **ਨਿਰੀਖਣ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ (Development of observation power):** ਇਸ ਵਿਧੀ ਦਾ ਮੁਖ ਉਦੇਸ਼ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਨਿਰੀਖਣ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਆਈਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦਾ ਹੱਲ ਲੱਭ ਸਕਣ।

(ii) **ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਆਦਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ (Development of the attitude of group work):** ਇਹ ਵਿਧੀ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਆਦਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਸਿਖਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੇ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਕੇ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਕੇ ਸਿੱਟੇ ਕੱਢਦੇ ਹਨ।

(iii) **ਪੂਰਵ ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ (To supplement previous knowledge):** ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਪੂਰਵ-ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨਾ ਉਸ ਦੇ ਅਹਿਮ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਕੱਢਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਪੂਰਵ ਗਿਆਨ ਦੀ ਉਚਿਤ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆਨ ਹੋਰ ਪੱਕਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(iv) **ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ (Development of creative expressions):** ਹਰੇਕ ਬੱਚਾ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਅੰਦਰ ਕੁਝ ਨਵਾਂ ਕਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਦੀ ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਇਸ ਵਿਧੀ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਧੀ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮੱਸਿਆ ਉੱਤੇ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

(v) **ਵਿਆਪਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਾ ਵਿਕਾਸ (Development of comprehensive attitude):** ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਬੱਚਿਆਂ ਅੰਦਰ ਵਿਆਪਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਵਿਧੀ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਇਹ ਉਦੇਸ਼ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਆਯੋਜਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀ ਅਭਿਆਸ ਦੇਣਾ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ।

(vi) **ਸਹਿਯੋਗ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ (Development of co-operative feeling):** ਹਰੇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿੱਚ ਸਹਿਯੋਗ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੋਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਮਨੁੱਖ ਬਿਨਾਂ ਸਹਿਯੋਗ ਤੇ ਜਿਉਂਦਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਅਜਿਹਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਰੱਬ ਹੋਵੇਗਾ ਜਾਂ ਜਨਵਰ। ਇਹ ਵਿਧੀ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਹਿਯੋਗ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ।

1.1.6.3 ਸਮਾਜੀਕ੍ਰਿਤ ਉਚਾਰਨ ਵਿਧੀ ਦੇ ਲਾਭ (Advantages of Socialized recitation method): ਇਹ ਵਿਧੀ ਸਿੱਖਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਇਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਅਸਰਦਾਰ ਵਿਧੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੇ ਲਾਭ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:

(i) **ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ ਸਿਖਾਉਣ ਵਾਲੀ (Learn of plan):** ਇਹ ਵਿਧੀ ਬੱਚਿਆਂ ਅੰਦਰ ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ ਦੀ ਆਦਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਕੇ, ਉਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਲਈ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ।

(ii) **ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਧੀ (Psychological method):** ਬੱਚੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਤੌਰ ਤੇ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਸਾਬਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਅੰਦਰ ਜਿੱਤ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਬਝਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਧੀ ਵੀ ਇਕ ਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਇਸ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਤੋਂ ਵਿਧੀਆਂ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।

(iii) **ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਲਾਭਦਾਇਕ (Helpful of develop values):** ਇਸ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਧੀਆਂ ਗੁਣਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਸੰਗਠਨ, ਸਦਭਾਵਨਾ, ਸਹਿਯੋਗ, ਨਿਆਂ, ਸਮਾਨਤਾ, ਉਦਾਰਤਾ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਸਹਿਣਸੀਲਤਾ, ਕੰਮ ਆਰੰਭ ਕਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਆਦਿ, ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਪਸੀ ਸਹਿਯੋਗ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

(iv) **ਸਵੈ-ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ (Development of self-discipline):** ਇਸ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਕਾਫੀ ਘੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਜਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਰੁਝੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਸਮੱਸਿਆ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਬੱਚੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ ਸਿੱਖ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

(v) **ਅਗਵਾਈ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ (Training of Leadership):** ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਵੈ-ਨਿਰਣੈ ਲੈਣ ਲਈ ਸੁਤੰਤਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਮੂਹ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਖੁਲ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹੀ ਇਸ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਜਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ

ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਅੰਦਰ ਅਗਵਾਈ ਦਾ ਗੁਣ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(vi) **ਸਵੈ-ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦਾ ਮੌਕਾ (Opportunity for self expression):** ਇਹ ਵਿਧੀ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਵੈ-ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਮੌਕਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਸਮੱਸਿਆ ਉੱਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਤਰਕ ਪੂਰਨ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹਨ।

(vii) **ਪ੍ਰੇਰਣਾਦਾਇਕ (Motivator):** ਸਿੱਖਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਧੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਅਤੇ ਬਹਿਸ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਖੁਲ ਕੇ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

(viii) **ਸਹਿਯੋਗ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ (Development of co-operation feeling):** ਇਹ ਵਿਧੀ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸਹਿਯੋਗ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਬਿਨਾਂ ਸਹਿਯੋਗ ਤੋਂ ਇਹ ਵਿਧੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜਿਥੇ ਬੱਚਿਆਂ ਅੰਦਰ ਆਪਸੀ ਸਹਿਯੋਗ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਇਹ ਵਿਧੀ ਲਾਭਕਾਰੀ ਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

(ix) **ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ (Self-confidence):** ਇਸ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਸਾਰੀ ਜਮਾਤ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੁਲ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।

1.1.6.4 ਸਮਾਜੀਕ੍ਰਿਤ ਉਚਾਰਨ ਵਿਧੀ ਦੇ ਦੋਸ਼ (Demerits of socialized recitation method): ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਧੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਇਹ ਵਿਧੀ ਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਦੋਸ਼ ਹਨ:

(i) **ਉਪ ਵਿਸ਼ੇ ਤੋਂ ਭਟਕਣਾ (Deviation from the topic):** ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਮੋਢਿਆਂ ਤੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਇਸ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਸਲ ਰਾਹ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਫਜ਼ੂਲ ਗੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਲਗ ਕੇ ਉਪ ਵਿਸ਼ੇ ਤੋਂ ਭਟਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

(ii) **ਸਮਾਂ ਖਰਚੀਲੀ (Time consuming):** ਇਹ ਵਿਧੀ ਵੱਧ ਸਮਾਂ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮੂਹ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਨ, ਅੰਕੜੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ, ਉਸ ਦਾ ਸਮਾਂ ਖਰਾਬ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਸਮਾਂ ਖਰਚ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਸਿਲੇਬਸ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

(iii) **ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਲਈ ਅਵਧਕਾਰੀ (Not Suitable for all subjects):** ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਹੀ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇ ਪੜ੍ਹਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਕੁਝ ਕੁ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਮਾਜੀਕ੍ਰਿਤ ਉਚਾਰਨ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(iv) **ਯੋਗ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਕਮੀ (Lack of Trained teachers):** ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਯੋਗ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉਚ ਮਾਹੌਲ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਦੇ ਸਕੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਦਮ ਕਦਮ ਤੇ ਅਗਵਾਈ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਸ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਯੋਗ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਲਈ ਕੇਦਰਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਘਾਟ ਹੈ।

(v) **ਗਲਤ ਸਿਟੇ (false conclusion):** ਇਸ ਵਿਧੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਦੋਸ਼ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਈ ਵਾਰ ਬੱਚਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕੱਢੇ ਗਏ ਸਿਟੇ ਗਲਤ ਵੀ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੌਰਾਨ ਨਿਗਾਰਨੀ ਕਰਨ।

(vi) **ਕੁਝ ਕੁ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਲਾਭਦਾਇਕ (Useful for some students):** ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਚੁਸਤ, ਬਾਹਰਮੁੱਖੀ ਅਤੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲਾਭ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਬਹਿਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਔਸਤ ਅਤੇ ਘੱਟ ਸਮੱਰਥਾ ਵਾਲੇ ਬੱਚੇ ਇਸ ਦਾ ਪੂਰਾ ਫਾਇਦਾ ਨਹੀਂ ਚੁਕ ਸਕਦੇ।

ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਦੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵਿਧੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਨਿਵੇਕਲੀ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਧੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਮੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਇਸ ਵਿਧੀ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

1.1.7 ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਵਿਧੀ (Project Method):

ਅਮ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਇਸ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਕਿਰਿਆਤਮਿਕ ਢੰਗ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਾਨ ਡਿਊਈ ਨੇ ਇਸ ਵਿਧੀ ਤੇ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਸਾਥੀ ਕਿਲ ਪੈਟਰਿਕ ਨੇ ਪ੍ਰਕਟੀਕਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਪਣਾਇਆ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਕੁਦਰਤੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਕਰਨਾ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਤੋਂ ਭਾਵ ਵਿਉਂਤਬੰਦੀ ਜਾਂ ਯੋਜਨਾਬੰਦ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਵਿਧੀ ਦਾ ਅਰਥ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨਾਲ ਹੋਰ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ।

1. ਬਲਾਰਡ (Ballard) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਇੱਕ ਅਸਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਸਕੂਲਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।” (“A project is a bit of real life that has been imparted into school”).
2. ਕਿਲ ਪੈਟਰਿਕ (Kilpatrick) ਅਨੁਸਾਰ, “ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਉਦੇਸ਼ਪੂਰਨ ਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਲਗਨ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।” (A project is a purposeful activity provided most earnestly in a social environment”).
3. ਜੇ.ਏ. ਸਟੈਵਨਸਨ (J.A. Stevenson) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਇੱਕ ਸਮੱਸਿਆਤਮਿਕ ਆਧਾਰਤ ਕੰਮ ਹੈ ਜੋ ਕੁਦਰਤੀ ਹਾਲਾਤਾਂ ਅਧੀਨ ਸੰਪੂਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।” (“A project is a problematic act carried to completion in its natural setting”).

ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਵਿਧੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਅਸਲ ਕਾਰਜ ਜਾਂ ਕਿਰਿਆ 'ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਕ ਅਤੇ ਸਹਾਇਕ ਦਾ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਪਾਠਕ੍ਰਮ, ਸਮੱਗਰੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਵਿਧੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਬੱਚੇ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਧੀ, ‘ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਿੱਖਣ’ ਦੇ ਤਰਕ ਉਤੇ ਵਧੇਰੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੈ।

1.1.7.1 ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਵਿਧੀ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸਿਧਾਂਤ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Basic Principles or features of the project method):

ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਵਿਧੀ ਇੱਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਧੀ ਹੈ, ਇਹ ਵਿਧੀ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਉਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ :

- (i) **ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Principle of activity):** ਜਿਸ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸਰੀਰਿਕ ਅਤੇ ਦਿਮਾਗੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ।
- (ii) **ਮੰਤਵ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Principle of aims):** ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਮੰਤਵ ਉਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਉਦੇਸ਼ਪੂਰਨ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ।
- (iii) **ਤਜਰਬੇ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Principle of experience):** ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕਈ ਤਰਾਂ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਬੱਚੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਤਜਰਬਿਆਂ ਤੋਂ ਜਲਦੀ ਸਿੱਖਦੇ ਹਨ।
- (iv) **ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Principle of freedom):** ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

- (v) **ਉਪਯੋਗਿਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Principle of utility):** ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਗਿਆਨ ਉਪਯੋਗੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
- (vi) **ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Principle of reality):** ਖੁਦ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਹੀ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਯੋਜਨਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਰਥ ਜੀਵਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਅਸਲ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਨੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਅਸਲ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰ ਸਕਣ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਹਿਜ ਹੁੰਦੀ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

1.1.7.2 ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਵਿਧੀ ਦਾ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਸਰੂਪ (Practical working of the project method):

ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਵਿਧੀ ਦਾ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਸਰੂਪ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

- (i) **ਯੋਗ ਵਾਤਾਵਰਨ (Proper environment):** ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪੜਾਅ ਯੋਗ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਬੱਚੇ ਅਸਰਦਾਇਕ ਕਾਰਵਾਈ ਲਈ ਆਪਦੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰ ਸਕਣ। ਅਧਿਆਪਕ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ, ਤਸਵੀਰਾਂ, ਮਾਡਲ ਅਤੇ ਗੱਲਬਾਤ ਰਾਹੀਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਜੇਕਰ ਭਾਖੜਾ ਡੈਮ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਮਾਡਲ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਭਾਖੜਾ ਡੈਮ ਦੀ ਸੈਰ ਕਰਵਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਬਾਰੇ ਸਹੀ ਚੋਣ ਕਰ ਸਕਣ।
- (ii) **ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਦੀ ਚੋਣ (Selection of project):** ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਗਲੀ ਅਵਸਥਾ ਚੰਗੀ ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਿਰਫ਼ ਅਜਿਹੀ ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਹੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਜਾਦੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਅਸਲ ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹੋ ਸਕੇ ਅਤੇ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਹੋਵੇ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਕਿ ਇਹ ਯੋਜਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੀ ਹੈ। ਡਾ. ਕਿਲਪੈਟਰਿਕ (Dr. Kilpatrick) ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, “ਵਧੇਰੇ ਸਕੂਲੀ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਦੇਸ਼ ਨਿਰਧਾਰਨ ਕੌਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਾਰਜ ਹੈ।” ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਚੋਣ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਇਸ ਉੱਤੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਖਰਚ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
- (iii) **ਨਿਯੋਜਨ (Planning):** ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਚੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਗਲੀ ਸਟੇਜ ਯੋਜਨਾ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਲਈ ਕਾਰਜਕ੍ਰਮ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਅਤੇ ਸੁਝਾਅ ਦੇਣ ਲਈ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕੰਮ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਯੋਜਨਾ ਨੋਟ-ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਨੋਟ ਕਰਨ।
- (iv) **ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ (Completion of Planning):** ਯੋਜਨਾ ਤਿਆਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਕਾਰਜ ਲਈ ਉਤਸਾਹਿਤ ਕਰੇ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਖਰੇਵੇਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ 'ਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਰੁਚੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਧਿਆਨ

ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਕੰਮ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।

- (v) **ਮੁਲਾਂਕਣ (Evaluation):** ਕੰਮ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨਾ ਅਤਿ-ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਕੰਮ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਹੋਰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਹੋ ਸਕਣ। ਇਹ ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- (vi) **ਰਿਕਾਰਡ ਰੱਖਣਾ (Maintaining record):** ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਵਿਧੀ ਇੱਕ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਵਿਧੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਹਾਸਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆਨ ਭੁੱਲਦਾ ਨਹੀਂ ਪਰ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਆਈਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ, ਦਿੱਤੇ ਸੁਝਾਅ, ਰੱਦ ਕੀਤੇ ਸੁਝਾਅ, ਸੌਧੇ ਕੰਮ, ਸਾਧਨ ਜਾਂ ਵਸੀਲੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਸੰਬੰਧੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਨੂੰ ਲਿਖ ਕੇ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

1.1.7.3 ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਵਿਧੀ ਦੇ ਲਾਭ ਅਤੇ ਉਣਤਾਈਆਂ

ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਜੇਕਰ ਉਪਰੋਕਤ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਕੇ ਚੁਣਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸਦੇ ਕਈ ਲਾਭ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ :

1. **ਇਹ ਵਿਧੀ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ (It is based on Principles of learning):** ਇਹ ਵਿਧੀ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਵਿਧੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
2. **ਇਹ ਵਿਧੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ (This method provides social training):** ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਫਿਰ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫਿਰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਨਤੀਜੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਯਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਜੁਲ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।
3. **ਇਹ ਵਿਧੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਾਯੋਜਨ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ (This method provides training of social adjustment):** ਇਹ ਵਿਧੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਮਾਯੋਜਨ ਲਈ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਧੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਚੌਗਿਰਦੇ ਨੂੰ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲਣ, ਮਿਲਣ ਵਸੀਲਿਆਂ ਦਾ ਸਿਆਣਪ ਨਾਲ, ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਨ ਤੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ।
4. **ਇਹ ਵਿਧੀ ਲੋਕਤੰਤਰਿਕ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ (This method provides democratic training):** ਇਹ ਵਿਧੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਂਝੇ ਮੰਤਵ ਲਈ ਰਲਕੇ ਸੋਚਣ ਅਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਵਰਤਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
5. **ਇਹ ਵਿਧੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ (This method provides satisfaction to students):** ਸਾਰੇ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਨੂੰ ਕਈ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਸਾਂਝੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਹਾਲਤ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਵਿਧੀ ਸਿੱਖਣ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦਿਲਚਸਪ ਅਤੇ ਵੱਧ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਆਪਣੇ ਕੀਤੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਖੁਸ਼ੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਾਣ ਮਹਿਸੂਸ

ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਹੜਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਅਗਾਂਹ ਸਿਰਜਾਤਮਿਕ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇਵੇਗਾ।

6. **ਹੱਥੀ-ਕਿਰਤ ਪ੍ਰਤੀ ਸਤਿਕਾਰ (Dignity of labour):** ਇਹ ਵਿਧੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਹੱਥੀ ਕਿਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਹੱਥੀ ਕਿਰਤ ਪ੍ਰਤੀ ਸਤਿਕਾਰ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।
7. **ਇਹ ਵਿਧੀ ਰੱਟੋਬਾਜ਼ੀ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ (This method does not encourage cramming):** ਇਹ ਵਿਧੀ ਇੱਕ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਵਿਧੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਿੱਚ ਰੱਟੋਬਾਜ਼ੀ ਦੀ ਕੋਈ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਗੋਂ ਜਿਹੜੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਰੱਟਾ ਨਹੀਂ ਲਾ ਸਕਦੇ, ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਲਾਹੇਵੰਦ ਹੈ।
8. **ਇਹ ਵਿਧੀ ਸਵੈ-ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ (This method develops self-discipline):** ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਪ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਲਾਗੂ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਭਾਵੇਂ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਵਿਧੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀ ਵਿਧੀ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਉੱਣਤਾਈਆਂ (Limitations) ਹਨ ਜੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ :

1. ਇੱਕ ਕਲਾਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਉਪ ਵਿਸ਼ੇ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ।
2. ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਚੁਣਨ, ਯੋਜਨਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ, ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ ਤੇ ਕਾਫੀ ਸਮਾਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।
3. ਇਹ ਵਿਧੀ ਖਰਚੀਲੀ ਹੈ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਰਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸਮੱਗਰੀ ਬਹੁਤ ਕੀਮਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਇਸ ਨੂੰ ਖਰੀਦ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਕੁਝ ਸਮਾਨ ਅਜ਼ਾਈ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।
4. ਇਹ ਵਿਧੀ ਨਾ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਨਾ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਅਧਿਆਪਕ ਹੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਨਿਪੁੰਨ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ।

1.1.8 ਸਰੋਤ ਜਾਂ ਸੋਮਾ ਵਿਧੀ (Source Method) :

1.1.8.1 ਸਰੋਤ ਵਿਧੀ ਕੀ ਹੈ?

ਸੋਮਾ ਵਿਧੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਅਸਲੀ ਸੋਮਿਆਂ ਤੋਂ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ। ਜਦੋਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਤਜਰਬਿਆਂ, ਨਿਰੀਖਣ ਅਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਰਾਹੀਂ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਸੋਮਾ ਵਿਧੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਚੰਗਾ ਢੰਗ ਉਸ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹਨਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬੁਦ ਕਰਕੇ ਦੇਖਣਾ ਅਤੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਭਾਟੀਆ ਅਤੇ ਭਾਟੀਆ (Bhatia and Bhatia) ਅਨੁਸਾਰ, "ਸੋਮਾ ਵਿਧੀ ਸੋਮਾ ਅਖਵਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸਮੱਗਰੀ, ਜਿਸ 'ਚ ਲਿਖਤੀ ਰਿਕਾਰਡ, ਪੁਰਾਣੇ ਕੰਕਾਲ, ਡਾਇਰੀ, ਚਾਰਟ, ਪੱਤਰ, ਸਮਕਾਲੀਨ ਦਸਤਾਵੇਜ਼, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ, ਸਿੱਕੇ, ਮੂਰਤੀਆਂ, ਭਾਂਡਿਆਂ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼, ਯੰਤਰ, ਕੱਪੜੇ, ਹਥਿਆਰ ਅਤੇ ਢਾਲ, ਸੜਕਾਂ ਅਤੇ ਪੁੱਲ, ਮਕਬਰੇ , ਇਮਾਰਤਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ, ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਉਤਮ ਸੰਰਚਨਾ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਜਮਾਤਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।" (Source method help the pupils of high class to construct a super structure of historical facts with the help of materials called source, which include the written records, old chromocles, diaries, charts, letters, contemporary

documents, old inscriptions, coins, statues, ruin pottery, tools, clothes, arms and armour, roads and bridges, monuments, buildings etc.) ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ 'ਜ਼ਫਰਨਾਮਾ-ਏ-ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ' ਸਰੋਤ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਸਹੀ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਢੰਗ ਨੂੰ ਸਰੋਤ ਵਿਧੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਕੂਲ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਸੀਮਤ ਹਨ, ਜੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ :

- ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਰੁਚੀ ਅਤੇ ਸਹੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਲਈ।
- ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਭੂਤ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥ ਬਣਾਉਣ ਲਈ।
- ਸਬੂਤ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਅਤੇ ਸੋਮਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਰਾਹੀਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀ ਅਲੋਚਨਾਤਮਕ ਸੋਚ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਲਈ।
- ਬੀਤ ਚੁੱਕੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪੁਨਰ-ਉਥਾਨ ਲਈ, ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਲਈ।
- ਸੋਮਿਆਂ ਦੇ ਅਲੋਚਨਾਤਮਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਰਾਹੀਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੁੰਤਰ ਰਾਇ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣ ਲਈ।
- ਆਂਕੜੇ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ, ਸੰਬੰਧਿਤ ਆਂਕੜੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾਉਣ, ਉਸ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਮੁੱਢਲੇ ਹੁਨਰਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ।

1.1.8.2 ਮੂਲ ਸੋਮਾ ਵਿਧੀ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ (Kinds of Original Sources):

ਮੂਲ ਸੋਮਿਆਂ ਦੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਤਿੰਨ ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ:

- (i) **ਭੌਤਿਕ ਸੋਮੇ (Physical Sources):** ਇਸ ਵਿੱਚ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ, ਖੰਡਰ, ਬੁੱਤ, ਪਹਾੜ, ਪੁਰਾਣੇ ਪਹਿਰਾਵੇ, ਹਥਿਆਰ, ਭਾਂਡੇ ਅਤੇ ਸਿੱਕੇ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
- (ii) **ਮੌਖਿਕ ਸੋਮੇ (Oral Sources):** ਇਸ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਗੀਤ, ਲੋਕ ਕਥਾਵਾਂ, ਕਿੱਸੇ, ਕਹਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਅਖਾਣ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।
- (iii) **ਲਿਖਤੀ ਸੋਮੇ (Written Sources):** ਇਹਨਾਂ ਸੋਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀਆਂ, ਪੁਰਾਤਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਅਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਮੱਗਰੀਆਂ, ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਅਤੇ ਰਸਾਲੇ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸੋਮਾ ਵਿਧੀ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਪਰ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸੋਮਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਿੱਥੇ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਅਧਿਆਪਕ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

1.1.8.3 ਸੋਮਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ (Utilization of Sources) : ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪੜਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੋਮਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

- (i) **ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ (Demonstration):** ਮੂਲ ਸੋਮਿਆਂ ਦੀ ਉਪਯੋਗਿਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਪਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸੋਮਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਕੇ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਵਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਉਹ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਪਯੋਗੀ ਹੈ। ਉਹ ਮੂਲ ਸੋਮੇ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅੱਗੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਉਂਦਾ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਸਾਹਮਣੇ

ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦੇਵੇ ਕਿ ਮੂਲ ਸੋਮੇ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਉਚਿਤ ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਦਿਖਾਉਣ ਲਈ ਹੀ ਨਾ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਵੇ।

- (ii) **ਉਪਬੰਧਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ (Study of provisions):** ਮੂਲ ਸਰੋਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਅਧਿਆਪਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਲਗਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਖਾਸ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ। ਪਰ ਚੁਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਰੋਚਕ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ।
- (iii) **ਸਮੱਸਿਆ ਹੱਲ (Problem Solving):** ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ ਮੂਲ ਸੋਮੇ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਮੱਦਦ ਲਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਪਣੀ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਜਾਂ ਹੋਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਵਿੱਚ ਪਾਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਕਿਸੇ ਅਸੁੱਧੀ ਨੂੰ ਵੀ ਠੀਕ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਤਾਂ ਸੱਚ ਤੱਕ ਪੁੱਜਣ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸੋਮਾ ਵਿਧੀ ਕਾਫੀ ਉਪਯੋਗੀ ਅਤੇ ਸਹਾਇਕ ਹੈ।

1.1.8.3 ਮੂਲ ਸੋਮਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ (Difficulties in utilizing original sources): ਮੂਲ ਸੋਮਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਹਨ :

- (i) **ਸੋਮਿਆਂ ਦੀ ਉਪਲਬਧਤਾ ਵਿੱਚ ਐਥਿਆਈ (Problems in availability of sources):** ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਅਸਲ ਮਹੱਤਵ ਦੇ ਮੂਲ ਸੋਮਾ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਜਿਹੜੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋਣ, ਘੱਟ ਉਪਲਬਧ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਹੜੇ ਉਪਲਬਧ ਹਨ, ਉਹ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਖਿੰਡੇ ਪਏ ਹਨ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਕੋਈ ਉਪਰਾਲਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਸਕੂਲਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਉਪਯੋਗ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਮੂਲ ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਸੋਮਾ ਪੁਸਤਕ ਛਾਪੀ ਜਾਵੇ।
- (ii) **ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਕਠਿਨਾਈ (Language problem):** ਭੂਗੋਲਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਮਹੱਤਵ ਦੀ ਲਗਭਗ ਸਾਰੀ ਮੂਲ ਸਮੱਗਰੀ ਅਜਿਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਉਪਲਬਧ ਹੈ, ਜੋ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਾਂਗ ਹੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਤੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਕਿ ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਪਾਲੀ, ਅਰਬੀ ਅਤੇ ਫਾਰਸੀ ਆਦਿ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕਣ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਮੂਲ ਸਮੱਗਰੀ ਉਪਲਬਧ ਹੈ।
- (iii) **ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਮੱਤ (Contradictory views):** ਲੇਖਕ ਇੱਕੋ ਹੀ ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਇੱਕ ਹੀ ਘਟਨਾ 'ਤੇ ਪਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਅਨੇਕ ਮਤਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਖੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੋਮਾ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਹਰੇਕ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ।

1.1.8.4 ਸੋਮਾ ਵਿਧੀ ਦੇ ਲਾਭ ਅਤੇ ਹਾਨੀਆਂ

(Advantages and Disadvantages of Source method):

ਸੋਮਾ ਵਿਧੀ ਦੇ ਲਾਭ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :

- (i) **ਸੱਚਾਈ ਦੇ ਨੇੜੇ (Near to reality):** ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਕੁਝ ਉਪ-ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਮਹਿਜ਼ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹੀ ਲੱਗਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸੱਚਾਈ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਜੇਕਰ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਸੋਮੇ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸੱਚਾਈ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।
- (ii) **ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਵਿਧੀ (Activity method):** ਇਸ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਤਜਰਬਿਆਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸੋਮੇ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪ ਪੜ੍ਹਦਾ ਤੇ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਇੱਕ ਰਾਇ ਕਾਇਮ ਕਰਦਾ ਹੈ।

- (iii) **ਪ੍ਰੇਰਕ ਵਾਤਾਵਰਣ (Motivating atmosphere):** ਇਸ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਠੋਸ ਅਤੇ ਅਸਲੀ ਸੋਮਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹਨ। ਸਕੂਲ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਠੋਸ ਤੱਥਾਂ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਿੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਵਿਧੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।
- (iv) **ਉਤਸੁਕਤਾ (Curiosity):** ਨਵੇਂ ਤੱਥਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜਮਾਂਦਰੂ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਸੋਮਿਆਂ ਨੂੰ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੇਖਦੇ/ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਉਤਸੁਕਤਾ ਵਧਦੀ ਹੈ।
- (v) **ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ (Development of mental power):** ਮੂਲ ਸੋਮਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਹੀ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਸੋਚ, ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨਾ, ਫੈਸਲਾ ਲੈਣ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਆਦਿ ਦਿਮਾਗੀ ਕਸਰਤ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਸੋਮਾ ਵਿਧੀ ਦੀਆਂ ਹਾਨੀਆਂ (Demerits of source method): ਸੋਮਾ ਵਿਧੀ ਦੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਹਾਨੀਆਂ ਹਨ :

- (i) **ਭਾਸ਼ਾ ਸਮੱਸਿਆ (Language problem):** ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੂਲ ਸੋਮੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਅਰਬੀ, ਫਾਰਸੀ, ਪਾਲੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਆਦਿ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਲਈ ਪੜ੍ਹਨੇ ਔਖੇ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਕਈ ਵਾਰੀ ਅਸੰਭਵ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਾਬਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਮੂਲ ਸੋਮਾ 'ਤੁਜਕ-ਏ-ਬਾਬਰੀ' ਫਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਹੈ।
- (ii) **ਸੰਦਰਭ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਘਾਟ (Lack of reference Books):** ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਸੋਮਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸੰਦਰਭ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਅਧਿਆਪਨ ਕਾਫੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ।
- (iii) **ਮੂਲ ਸੋਮਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਕਠਿਨਾਈ (Problem in availability of original source):** ਮੂਲ ਸੋਮਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਕਾਫੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਬਿਖਰੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਸਕੂਲ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣਾ ਹੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ, ਫਿਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- (iv) **ਤਕਨੀਕੀ ਸਿੱਖਿਆ (Technical Education):** ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਹਰ ਉਪ-ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਿਧੀ ਨਹੀਂ ਅਪਣਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸੋਮਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹਰੇਕ ਅਧਿਆਪਕ ਲਈ ਸੌਖੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
- (v) **ਖਰਚੀਲੀ (Expensive):** ਸੋਮੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਧਨ ਅਤੇ ਸਮਾਂ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ।
- (vi) **ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਧੀ ਨਹੀਂ (Not complete method):** ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਧੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੂਜੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਇਹ ਯਾਦ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਿਰਫ ਭੂਗੋਲਿਕ ਜਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਦਾ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਸੋਮਾ ਵਿਧੀ ਸਕੂਲ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਵਰਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਵਿਧੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਉਣਤਾਈਆਂ ਹਨ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ

ਇਹ ਵਿਧੀ ਕਾਫੀ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

1.1.9 ਸਾਰ (Summary) :

ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ੇ ਜੋ ਕਿ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰਕੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਇੱਕੋ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚੰਗਾ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਕੋਈ ਹੋਰ ਢੰਗ ਨਾਲ। ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਿਐਨ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਢੰਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਢੰਗ ਵਿਸ਼ਾ ਲੈਕਚਰ ਢੰਗ, ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਢੰਗ, ਸਰੋਤ ਢੰਗ, ਸਮੱਸਿਆ ਢੰਗ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਢੰਗ ਹਨ। ਹਰ ਇੱਕ ਢੰਗ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਘਾਟਾਂ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਜਮਾਤ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਪਰੋਕਤ ਢੰਗਾਂ, ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਇੱਕ ਜਮਾਤ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਚੁਣੇ ਅਤੇ ਲੋੜ ਪੈਣ ਤੇ ਸਹੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਲਈ, ਢੰਗਾਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਕਰਕੇ ਜਮਾਤ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ।

1.1.10 ਮੁੱਖ ਨੁਕਤੇ: ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ, ਲੈਕਚਰ ਵਿਧੀ, ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਵਿਧੀ, ਸਮਾਜੀਕ੍ਰਿਤ ਉਚਾਰਣ ਵਿਧੀ, ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਵਿਧੀ, ਸਰੋਤ ਵਿਧੀ।

1.1.11 ਸਵੈ ਜਾਚ ਅਭਿਆਸ

1. ਲੈਕਚਰ ਵਿਧੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ.....ਦੱਸਣ ਲਈ ਜੋਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।
2. ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਵਿਧੀ ਲਈ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ.....ਵਾਲਾ ਉਪ ਵਿਸ਼ਾ ਚੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਤਰ: 1. ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ 2. ਵਿਵਾਦ

1.1.12 ਸੁਝਾਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Suggested Questions)

1. ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਿਲੇਬਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
2. ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਵਿਧੀ ਤੋਂ ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ? ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੀਆਂ ਕੀ ਖਾਮੀਆਂ ਹਨ?
3. ਸਮੱਸਿਆ ਵਿਧੀ ਤੋਂ ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ? ਸਮੱਸਿਆ ਵਿਧੀ ਦੀਆਂ ਲਾਭ ਅਤੇ ਹਾਨੀਆਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
4. ਸੋਮਾ ਵਿਧੀ ਤੋਂ ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ? ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦਾ ਵਧੀਆ ਢੰਗ ਹੈ। ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

1.1.13 ਸੁਝਾਈਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ (Suggested Books) :

1. ਸੰਧੂ, ਪੀ. ਕੇ. : ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਅਧਿਆਪਨ
2. ਸਿੱਧੂ, ਐਚ. ਕੇ. : ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਿਐਨ-ਸਿਖਸ਼ਣ
3. ਕੋਛੜ, ਐਸ. ਕੇ. : ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਅਧਿਆਪਨ
4. ਮਨਜੀਤ ਕੌਰ : ਟੀਚਿੰਗ ਆਫ਼ ਸੋਸਲ ਸਟੱਡੀ (ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ)
ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ (2005)

**ਇਕਾਈ ਯੋਜਨਾ ਅਤੇ ਪਾਠ ਯੋਜਨਾ:
ਜਰੂਰਤ, ਮਹੱਤਵ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ**

ਪਾਠ ਦੀ ਬਣਤਰ

1.2.1 ਉਦੇਸ਼ (Aims)

1.2.2 ਜਾਣਕਾਰੀ

1.2.3 ਇਕਾਈ ਯੋਜਨਾ ਅਤੇ ਪਾਠ ਯੋਜਨਾ

1.2.3.1 ਇਕਾਈ ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ

1.2.3.2 ਪਾਠ ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ

1.2.3.3 ਇਕਾਈ ਅਤੇ ਪਾਠ ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ

1.2.4 ਸਾਰ (Summary)

1.2.5 ਮੁੱਖ ਨੁਕਤੇ

1.2.6 ਸਵੈ ਮੁਲਾਂਕਣ ਅਭਿਆਸ

1.2.7 ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ (Glossary)

1.2.8 ਸੁਝਾਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Suggested Questions)

1.2.9 ਸੁਝਾਈਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ (Suggested Books)

1.2.1 ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਪਾਠ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸਮਰੱਥ ਹੋਣਾ ਪਵੇਗਾ:

1. ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਅਨੁਦੇਸ਼ਨਆਤਮਕ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਅਰਥ, ਵਿਸ਼ਾ ਅਤੇ ਮਹੱਤਤਾ ਪਤਾ ਹੋਵੇ।
2. ਪਾਠ ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋਣ।
3. ਇਕਾਈ ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਬਾਰੇ ਜਾਣੂ ਹੋਣਾ।
4. ਇਕਾਈ ਅਤੇ ਪਾਠ ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਅਨੁਸਰਨ ਕਰਨਾ।

1.2.2 ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਸਮਾਜਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਅਜਿਹਾ ਮਾਧਿਅਮ ਜਾਂ ਸਾਧਨ ਹੈ, ਜਿਸਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਸ਼ਾ-ਸਮੱਗਰੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਉਪ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਉਪ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀਆਂ ਧਾਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਾਠ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਅਕਰਸ਼ਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਉਸਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਉਣੀ ਬਹੁਤ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਇਕ ਵਧੀਆ ਅਧਿਆਪਕ ਕਲਾਸ ਰੂਮ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਅਧਿਆਪਕ ਵਿਭਿੰਨ-ਵਿਭਿੰਨ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਉਪ

ਵਿਸ਼ੇ ਸੰਬੰਧੀ ਗਿਆਨ ਹਾਸਿਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਹਾਇਕ ਸਮੱਗਰੀ ਵੀ ਖੋਜਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਧਿਆਪਨ ਦੀ ਲਈ ਪਾਠ ਯੋਜਨਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਪੂਰਵਕ ਕਰਨੀ ਅਤਿ ਜਰੂਰੀ ਹੈ।

1.2.3 ਇਕਾਈ ਯੋਜਨਾ ਅਤੇ ਪਾਠ ਯੋਜਨਾ (Unit Plan and Lesson Planning)

ਇਕਾਈ ਯੋਜਨਾ ਸ਼ਬਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ 'ਯੂਨਿਟ' ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਸਤਿਤਵ ਨਵੀਨ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਵਿਚ ਪਾਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਧਾਰਨਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ 20 ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ। ਇਕਾਈ ਯੋਜਨਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਨਾਮ ਤੋਂ ਹੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ, ਅਜਿਹੀ ਵਿਧੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਾ-ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਇਕਾਈਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕਾਈ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਵਿਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:

ਐਚ. ਐਸ. ਮਾਰੀਸਨ (H.S. Morrison) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਕਿਸੀ ਸੰਗਠਿਤ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕਲਾ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤ ਦਾ ਨਾਮ ਇਕਾਈ ਹੈ।”

(Unit is a comprehensive and significant aspect of the environment of an organized science and art)

ਐਨ. ਸੀ. ਈ. ਆਰ. ਟੀ. (NCERT) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਇਕਾਈ ਇਕ ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਯੁਗਤੀ ਹੈ, ਜੋ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਯੁਕਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਦਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।”

(A unit is an instructional device which gives knowledge to students in a composite manner)

ਥਾਮਸ ਐਮ. ਰਿਸਕ (Thomas M. Risk) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਇਕਾਈ ਕਿਸੀ ਸਮੱਸਿਆ ਜਾਂ ਯੋਜਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਮਰੂਪਤਾ ਵਾਲੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਜਾਂ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ।”

(The term unit signifies the unity or wholeness of learning activities relating to some problem or project)

ਪਾਠ ਯੋਜਨਾ (Lesson Planning)

ਪਾਠ ਯੋਜਨਾ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ‘ਪਾਠ’ ਅਤੇ ‘ਯੋਜਨਾ’ ਦੇ ਮੇਲ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਪਾਠ ਨੂੰ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ। ਪਾਠ-ਯੋਜਨਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ: ਅਜਿਹੀ ਯੋਜਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਇਹ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਹੜਾ ਵਿਸ਼ਾ ਕਿਵੇਂ ਅਤੇ ਕਿਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਜਰੂਰੀ ਸਮੱਗਰੀ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕਠੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਪਾਠ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਅਰਥ ਸਮਝਣ ਲਈ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ:

ਬਿੰਨਿੰਗ ਅਤੇ ਬਿੰਨਿੰਗ (Bining and Bining) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਪ੍ਰਤਿਦਿਨ ਦੀ ਪਾਠ-ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰਨ, ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਦੀ ਚੋਣ, ਉਸਦਾ ਸੰਯੋਜਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀਕਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ।”

(The daily lesson plan is defining the objectives, selecting the subject mater and ordering it and to determine the use of presentation method and process)

ਐਨ. ਐਲ. ਬੋਸਿੰਗ (N. L. Bosing) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, “ਪਾਠ-ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਅਰਥ ਅਜਿਹੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨਾਲ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।”

(The meaning of lesson planning is the description of those specific means for achieving the objectives in a definite time.)

ਇਕਾਈ ਯੋਜਨਾ ਅਤੇ ਪਾਠ ਯੋਜਨਾ ਵਿਚਕਾਰ ਅੰਤਰ
(Difference Between Unit Plan and Lesson Plan)

ਕ੍ਰਮਵੱਧ	ਇਕਾਈ ਯੋਜਨਾ	ਪਾਠ ਯੋਜਨਾ
1.	ਇਕਾਈ ਯੋਜਨਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਪੂਰਨ ਹੈ।	ਪਾਠ ਯੋਜਨਾ ਸੰਕੁਚਿਤ ਹੈ।
2.	ਪੂਰਾ ਵਿਸ਼ਾ ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।	ਇਹ ਇਕਾਈ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ।
3.	ਇਹ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਦੇ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ।	ਇਹ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਸ਼ੇ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ।
4.	ਇਸਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਪੂਰੀ ਇਕਾਈ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।	ਇਸਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
5.	ਸਹੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਹੀ ਇਸਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।	ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੀ ਪਾਠ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਮਹੱਤਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।
6.	ਇਕਾਈ ਯੋਜਨਾ ਹੀ ਮੁਲਾਂਕਣ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ।	ਪਾਠ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਪਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

1.2.3.1 ਇਕਾਈ ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਅਤੇ ਮਹੱਤਤਾ
(Need and Importance of Unit Plan)

ਇਕਾਈ ਯੋਜਨਾ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਅਧਿਆਪਕ ਇਸ ਦੇ ਟੀਚੇ, ਉਦੇਸ਼, ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ, ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

1. ਇਕਾਈ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
2. ਇਕਾਈ ਯੋਜਨਾ ਪਾਠ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਅੰਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਲਈ ਮਦਦਗਾਰ ਹੈ ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਕਿੱਥੇ ਖਤਮ ਹੋਣੀ ਹੈ ਇਹ ਗਿਆਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
3. ਵਧੀਆ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਦੀ ਸੰਗਠਿਤ ਯੋਜਨਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਵਿਸ਼ਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਭੂਗੋਲ, ਸਮਾਜਿਕ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਨਾਗਰਿਕ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਅਰਥ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਆਦਿ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਕਾਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ।
4. ਇਕਾਈ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
5. ਇਕਾਈ ਯੋਜਨਾ ਵਿਚ ਸਿੱਖਣ ਸੰਬੰਧੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਮਹੱਤਤਾ (Importance)

1. ਇਕਾਈ ਯੋਜਨਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਹੈ: ਇਸ ਵਿਚ ਅਨੁਪੂਰਨ ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਉਚਿੱਤ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
2. ਇਕਾਈ ਯੋਜਨਾ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।
3. ਇਕਾਈ ਯੋਜਨਾ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕ-ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਹਿਯੋਗ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।
4. ਇਹ ਅੱਗੇ ਕਿਰਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਹ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।
5. ਇਹ ਆਪਣੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਲਈ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

6. ਇਕਾਈ ਯੋਜਨਾ ਇਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਧੀ ਹੈ; ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ, ਯੋਗਤਾਵਾਂ, ਜਰੂਰਤਾਂ ਅਤੇ ਸੀਮਾਵਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖ ਕੇ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

1.2.3.2 ਪਾਠ ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ

(Need and Importance of Lesson Planning)

ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਪਾਠ ਯੋਜਨਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਧਿਆਪਨ ਦੀ ਨੀਂਹ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ:-

1. ਇਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਸਹੀ ਰਸਤੇ ਤੇ ਰੱਖਦੀ ਹੈ।
2. ਇਹ ਅਧਿਆਪਨ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਅਰਥਪੂਰਨ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।
3. ਇਹ ਅਧਿਆਪਨ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਅਤੇ ਅਸਫਲਤਾ ਬਾਰੇ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ।
4. ਇਹ ਸਮੇਂ ਦੀ ਖਰਾਬੀ ਤੋਂ ਬਚਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪਾਠ ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਪਹਿਲਾ ਤੋਂ ਹੀ ਤਰਤੀਬਵਾਰ ਬਣਤਰ ਬਣਾ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
5. ਇਹ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਹੋਰ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਹਾਇਕ ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਪੜਾਉਂਦਾ ਹੈ।
6. ਪਾਠ ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਲੜੀ ਬਰਾਬਰ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਯੋਜਨਾ ਕਰਕੇ ਵਾਕ ਦੀ ਦੁਹਰਾਈ ਅਤੇ ਫਾਲਤੂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੂੰ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮਹੱਤਤਾ (Importance)

1. ਪਾਠ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਇਹ ਸਰਵਉੱਤਮ ਲਾਭ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਨ ਦਾ ਉੱਚਿਤ ਵਾਤਾਵਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਇਕਾਗਰਤਾ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।
2. ਇਹ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।
3. ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਪਾਠ-ਯੋਜਨਾ ਨਾਲ ਇਹ ਗਿਆਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹੜੇ ਤਰੀਕੇ, ਵਿਧੀਆਂ, ਕਾਰਜ ਨੀਤੀ ਅਤੇ ਸਹਾਇਕ ਸਮੱਗਰੀ ਆਦਿ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਕਰਨਾ ਹੈ।
4. ਪਾਠ ਯੋਜਨਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਧਿਆਪਕ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੋਲ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ।
5. ਪਾਠ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਅਧਿਆਪਨ ਕਲਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
6. ਪਾਠ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਲਾਭ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਬਚਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪਾਠ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਨਿਯੋਜਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਇਹ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਦੋਂ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਪਾਠ ਪੜਾਉਣਾ ਹੈ। ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਬਚਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜਿਆਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।
7. ਅਧਿਆਪਕ, ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ, ਅਭਿਵਿਰਤੀਆਂ, ਯੋਗਤਾ, ਜਰੂਰਤਾਂ ਅਤੇ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਪਾਠ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

1.2.3.3 ਇਕਾਈ ਅਤੇ ਪਾਠ ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ

(Procedure of Unit and Lesson Planning)

ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਐਚ. ਐਸ. ਮਾਰੀਸਨ ਨੇ ਇਕਾਈ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਨ ਨੂੰ ਉਪਯੋਗੀ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਇਸਦੇ ਪੰਜ ਸਤਰ ਦੱਸੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:

1. ਖੋਜਣਾ (Exploration):

ਇਹ ਇਕਾਈ ਵਿਧੀ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਵਸਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਵੀਂ ਇਕਾਈ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਯੁਗਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ:

ਲਿਖਿਤ ਪ੍ਰੀਖਿਆ (Written Examination)

ਮੌਖਿਕ ਪ੍ਰੀਖਿਆ (Oral Examination)

ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ (Discussion)

2. ਪ੍ਰਸਤੁਤੀਕਰਨ (Presentation):

ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕ ਇਕਾਈ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾ ਸਮਗਰੀ ਨੂੰ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਨ ਦੁਆਰਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕ ਇਹ ਜਾਣਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਗਿਆ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਜੇਕਰ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਅਧਿਆਪਕ ਦੁਆਰਾ ਸਮਝਾਵੇਗਾ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਉਸਨੂੰ ਖੁਦ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਅਗਲੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ।

3. ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਥਾਨੀਕਰਨ (Assimilation):

ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕਾਈ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:-

- ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ
- ਲਿਖ ਕੇ
- ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਕੇ
- ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਸਲਾਹ ਲੈ ਕੇ

4. ਸੰਗਠਨ (Organization):

ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਿਖ ਕੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਅਧਿਆਪਕ ਇਹ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕਾਈ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਭਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਮਝ ਸਕੇ ਹਨ।

5. ਕਥਨ (Recitation):

ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਇਕਾਈ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਧਿਆਪਕ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਨਤੀਜੇ ਕੱਢਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਇਕਾਈ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਸਮਝ ਗਏ ਜਾਂ ਨਹੀਂ।

ਪਾਠ ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ (Procedure of Lesson Planning):

ਸਮਾਜਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਧਿਆਪਕ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਾਠ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਪਾਠ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਉਣ ਸਮੇਂ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ:-

1. ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧੀ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।
2. ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪਾਠ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਮੱਗਰੀ ਸੰਗਠਿਤ, ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।
3. ਪਾਠ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਉਣ ਸਮੇਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਭਾਗਦਾਰੀ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ।
4. ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਹਰਬਾ ਜੇ. ਏ. (1776-1841) ਨੇ ਪਾਠ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਕਈ ਚਰਨ ਦੱਸੇ ਹਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

1. ਆਮ ਉਦੇਸ਼ (General Aims):

ਸਮਾਜਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੇ ਕੁਝ ਆਮ ਉਦੇਸ਼ ਹਨ ਜੋ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਉਦੇਸ਼ ਹਨ:-

1. ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ।
2. ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਮਝ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ।
3. ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਅਤੇ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣਾ।
4. ਬੱਚਿਆਂ ਵਿਚ ਵਧੀਆ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨਾ।
5. ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਰੂਚੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ।

2. ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਉਦੇਸ਼ (Specific Aims):

ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਉਪ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਉਦੇਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਭਿੰਨ ਪਾਠਾਂ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹੋਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਉਦੇਸ਼ ਪਾਠ ਦਰ ਪਾਠ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

3. ਤਿਆਰੀ (Preparation):

ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਪੂਰਨ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪਰਖ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣੇ ਉਪ-ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਉਪ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗ ਸਕੇ। ਇਸ ਲਈ ਸਮਾਜਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਟੀਚੇ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਅਧਿਆਪਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

4. ਸੰਬੰਧਾਤਮਕ ਤੁਲਨਾ (Association Comparison):

ਜੋ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੂੰ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪੂਰਵ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਪੂਨਰ ਗਿਆਨ ਵਿਚਾਲੇ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਸ ਚਰਨ ਨੂੰ ਅਲੱਗ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਬਲਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

5. ਸੁਧਾਰੀਕਰਨ (Generalization):

ਜਦੋਂ ਦਿਮਾਗ ਨਵੀਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੂੰ ਹਾਸਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪਹਿਲਾ ਤੋਂ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਚਰਨ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਧਿਆਪਨ ਦਾ ਅਹਿਮ ਚਰਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

6. ਪੂਨਰਵਿਰਤੀ ਦੁਹਰਾਈ (Recapitulation):

ਇਸ ਚਰਨ ਵਿਚ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਜੋ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਦੁਹਰਾਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਇਹ ਗਿਆਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੜ੍ਹਾਏ ਗਏ ਪਾਠ ਵਿਚੋਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਸਮਝ ਆਇਆ ਹੈ।

ਡਬਲਯੂ. ਐਸ. ਰਾਏਵਟ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਪੂਨਰਵਿਰਤੀ/ਦੁਹਰਾਈ ਅਧਿਕ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਜੇਕਰ ਅਧਿਆਪਕ ਇਸ ਦੀ ਅਧਿਅਨ ਕਰਵਾਈ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਅਧਿਆਪਕ ਦੁਆਰਾ ਦੁਹਰਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕਾਰਜਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਦੁਹਰਾਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ।

1.2.4 ਸਾਰ (Summary)

ਜਦੋਂ ਅਧਿਆਪਕ ਕਿਸੇ ਵੀ ਜਮਾਤ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਨਾ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਇਕਾਈ ਯੋਜਨਾ, ਪਾਠ ਯੋਜਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਯੋਜਨਾ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਅਧਿਆਪਨ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰਦੀ ਹੈ।

1.2.5 ਮੁੱਖ ਨੁਕਤੇ: ਇਕਾਈ ਯੋਜਨਾ ਤੇ ਪਾਠ ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ।

1.2.6 ਸਵੈ ਮੁਲਾਂਕਣ ਅਭਿਆਸ: ਸਹੀ/ਗਲਤ

1. ਇਕਾਈ ਯੋਜਨਾ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਹਿਯੋਗ ਜਰੂਰੀ ਹੈ।
2. ਇਕਾਈ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
3. ਪਾਠ ਯੋਜਨਾ ਅਧਿਆਪਨ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਅਤੇ ਅਸਫਲਤਾ ਬਾਰੇ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਉਤਰ: 1. ਸਹੀ 2. ਗਲਤ 3. ਸਹੀ

1.2.7 ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ (Glossary)**1. ਪਾਠ ਯੋਜਨਾ (Lesson Plan):**

ਸਮਾਜਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅਧਿਆਪਨ ਦੇ ਦੋਰਾਨ ਉਪ ਵਿਸ਼ੇ ਸੰਬੰਧੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

2. ਇਕਾਈ ਯੋਜਨਾ (Unit Plan):

ਇਕਾਈ ਯੋਜਨਾ ਇਕ ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਯੁਗਤੀ ਹੈ, ਜੋ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਯੁਕਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਅਨੁਭਵ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਧਿਆਪਕ ਕਲਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਇਕਾਈ ਯੋਜਨਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1.2.8 ਸੁਝਾਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Suggested Questions)

1. ਯੋਜਨਾ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ ਅਤੇ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
2. ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਧਰਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
3. ਇਕਾਈ ਯੋਜਨਾ ਅਤੇ ਪਾਠ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਅਰਥ ਦੱਸੋ।
4. ਇਕਾਈ ਯੋਜਨਾ ਅਤੇ ਪਾਠ ਯੋਜਨਾ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ।
5. ਪਾਠ ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦੇ ਚਰਨਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।

1.2.9 ਸੁਝਾਈਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਖੇਤਰ (Suggested)

B.N. Dash, Dr. I.V. Radhakrishna	Methods of Teaching of Social Studies Murty.
Prof S.R. Ruchela	Teaching of Social Science
S.K. Kochher	Teaching of Social Studies
B.L. Sharma, B.K. Maheshwari	Teaching of Social Science

ਸਮਾਜਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਨ

ਪਾਠ ਦੀ ਬਣਤਰ:

- 1.3.1 ਉਦੇਸ਼ (Aims)
- 1.3.2 ਮੁਲਾਂਕਣ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਰ (Meaning and Types of Evaluation)
- 1.3.3 ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਮੁਲਾਂਕਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ (Purposes of Evaluation in Social Science)
- 1.3.4 ਸਮਾਜਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਮਾਪਣ ਲਈ ਮੁਲਾਂਕਣ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ
 - (ੳ) ਲਿਖਾਈ (Written)
 - (ਅ) ਮੌਖਿਕ ਢੰਗ (Oral Test)
 - (ੲ) ਨਿਰੀਖਣ ਢੰਗ (Observation Test)
 - (ਸ) ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਖੇਤਰ (Work Samples)
 - (ਹ) ਪੋਟਫੋਲੀਓ (Portfolio)
- 1.3.5 ਮੁਲਾਂਕਣ : ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਆਪਕ ਮੁਲਾਂਕਣ ਦੇ ਢੰਗ ਅਤੇ ਵਿਧੀਆਂ
- 1.3.6 ਸਾਰ (Summary)
- 1.3.7 ਮੁੱਖ ਨੁਕਤੇ
- 1.3.8 ਸਵੈ ਮੁਲਾਂਕਣ ਅਭਿਆਸ
- 1.3.9 ਸੁਝਾਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Suggested Questions)
- 1.3.10 ਸੁਝਾਈਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ (Suggested Books)

1.3.1 ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਵੇਗੀ:-

- (i) ਮੁਲਾਂਕਣ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ
- (ii) ਮੁਲਾਂਕਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼
- (iii) ਮੁਲਾਂਕਣ ਦੇ ਢੰਗ ਅਤੇ ਤਰੀਕੇ/ਵਿਧੀਆਂ

1.3.2 ਮੁਲਾਂਕਣ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ (Meaning of Evaluation and Types of Evaluation)

ਮੁਲਾਂਕਣ ਇਕ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜੋ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭਾਗ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਮੁਲਾਂਕਣ ਦੁਆਰਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਪੱਧਰ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਕੀ ਉਮੀਦਾਂ ਹਨ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਪਰਿ-ਨਿਰਦੇਸ਼, ਰਚਨਾਤਮਕ ਮੁਲਾਂਕਣ ਅਤੇ ਸੰਕਲਨਾਤਮਕ ਮੁਲਾਂਕਣ ਵਿਧੀ ਜੋ ਵੀ ਮੌਕੇ ਅਨੁਸਾਰ ਢੁੱਕਵੀਂ ਹੋਵੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਰਿ-ਨਿਰਦੇਸ਼ ਮੁਲਾਂਕਣ (Pre Instructional Evaluation):

ਇਹ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਲਈ ਸਿੱਖਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸੋਖਾਲਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਹ ਵਿਧੀ ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਕਿਸ ਪੱਧਰ ਤੇ ਖੜੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮੱਰਥਾ ਕਿੰਨੀ ਹੈ। ਮੁਲਾਂਕਣ ਦੀ ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ ਸੰਬੰਧੀ ਗਹਿਰਾਈ ਨੂੰ ਮਾਪਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਲਗਾਤਾਰ ਚੱਲਣ ਵਾਲਾ ਗੈਰ ਰਸਮੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਰਚਨਾਤਮਕ ਮੁਲਾਂਕਣ (Formative Evaluation):

ਇਹ ਅਧਿਆਪਨ-ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਅਵਧੀ ਦੌਰਾਨ ਚੱਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਉਦੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਪ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਅਨੁਦੇਸ਼ਨ ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਕੁਝ ਅੰਸ਼ ਪੂਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਚਨਾਤਮਕ ਮੁਲਾਂਕਣ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਿੱਖਿਆ ਕਾਰਜਕ੍ਰਮ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਜ਼ਰੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੁਆਰਾ ਸਾਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ, ਯੋਜਨਾ ਅਤੇ ਕਾਰਜਕ੍ਰਮ ਦੀਆਂ ਕਮੀਆਂ ਦਾ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਤੇ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਕਮੀਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਤੇ ਨੀਤੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸੰਕਲਨਾਤਮਕ ਮੁਲਾਂਕਣ (Summative Evaluation):

ਸੰਕਲਨਾਤਮਕ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਿਸੇ ਅਨੁਦੇਸ਼ਨ ਯੂਨਿਟ ਅਵਧੀ ਜਾਂ ਵਾਕ ਦੇ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੁਲਾਂਕਣ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਿੱਖਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਜਾਂ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਬਾਅਦ ਇਹ ਜਾਣਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਯਤਨ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਹੇ। ਸੰਕਲਨਾਤਮਕ ਮੁਲਾਂਕਣ ਨਾ ਕੇਵਲ ਕਿਸੀ ਸਿੱਖਿਆ ਕਾਰਜਕ੍ਰਮ ਦੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਹੈ ਸਗੋਂ ਇਹ ਇਸ ਕਾਰਜਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨਾ, ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਦੇ ਪੁਨਰ ਨਿਰਮਾਣ, ਪੁਨਰ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ, ਉਦੇਸ਼ ਸਿੱਖਣ ਵਿਧੀਆਂ, ਸਿੱਖਣ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਹੈ।

1.3.3 ਸਮਾਜਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਮੁਲਾਂਕਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ (Purpose of Evaluation in Social Science)

- (i) ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਜਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣਨ ਲਈ।
- (ii) ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨਾ।
- (iii) ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨਾ।
- (iv) ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨਾ।
- (v) ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ।
- (vi) ਸਕੂਲ ਕਾਰਜਕ੍ਰਮ ਦਾ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਨਿਰਮਾਣ।
- (vii) ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅਧਿਆਪਨ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਹੋਰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਿਤ ਕਰਨਾ।

1.3.4 ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੂੰ ਮਾਪਣ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ (Techniques of Evaluating Learner Achievement in Social Science)**(ੳ) ਪ੍ਰੀਖਿਆ/ਲਿਖਤ ਟੈਸਟ (Examination/Written Test):**

ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਅਤੇ ਲਿਖਤ ਟੈਸਟ ਦੁਆਰਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਕੰਟਰੋਲ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿਚ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਭ ਕੁਝ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਗੁਪਤ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪੱਧਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦਾ ਗਠਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਦੁਆਰਾ ਯਾਦ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰੋਚਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਲਾਭ (Advantages):

- (i) ਇਹ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਸਖਤ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿਚ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਅਤੇ ਪੂਰਨ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- (ii) ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ।
- (iii) ਇਸ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੀ ਪੂਸ਼ਟੀ ਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਤਰਕ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- (iv) ਉਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਨਿਰੀਖਣ ਸ਼ਕਤੀ, ਵਿਚਾਰ ਸ਼ਕਤੀ, ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸਧਾਰੀਕਰਨ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰੇ। ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਸਿਰਫ ਪ੍ਰੀਖਿਆ/ਲਿਖਤ ਟੈਸਟ ਕਰਕੇ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- (v) ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦਾ ਕਠਿਨਾਈ ਪੱਧਰ, ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- (vi) ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਸਿਲਸਿਲੇਵਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਕ੍ਰਮਵੱਧ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਅ) ਮੌਖਿਕ ਟੈਸਟ (Oral Test):

ਮੌਖਿਕ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਿਚ ਪ੍ਰੀਖਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਤੋਂ ਮੌਖਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵੀ ਮੌਖਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸਦਾ ਉੱਤਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਕੁਸ਼ਲ ਵਕਤਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਧੀਆ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਿਖ ਹੀ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਉਹਨਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਲਾਭਦਾਇਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜੋ ਠੀਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਉਚਾਰਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਝਿਜਕ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੌਖਿਕ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਿਚ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਅਤੇ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸਦੇ ਅੰਕ ਸਮੂਹਬੱਧ ਪ੍ਰੀਖਿਅਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

* ਮੌਖਿਕ ਟੈਸਟ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ (Types of Oral Test):

1. ਮੁਲਾਕਾਤ ਸ਼ੈਲੀ (Interview Style):

ਪਰੀਖਿਆਰਥੀ ਤੋਂ ਸਧਾਰਨ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

2. ਇਲਾਜ ਸੰਬੰਧੀ ਸ਼ੈਲੀ (Clinical Style):

ਇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਸਪੱਸ਼ਟ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਸੱਮਸਿਆ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਪਾਠ ਯੋਜਨਾ ਵਿਚ ਕਈ ਸੱਮਸਿਆਵਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1.3. ਬੋਧ ਸ਼ੈਲੀ (Cognitive style):

ਬੋਧ ਸ਼ੈਲੀ ਦੁਆਰਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਸੱਮਸਿਆ ਵਾਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਹੱਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

* ਮੌਖਿਕ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦੇ ਲਾਭ (Advantage of Oral Test):

1. ਪ੍ਰੀਖਿਆਰਥੀ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
2. ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਹਾਵ-ਭਾਵ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
3. ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸੁਰਾਗ ਦਿੱਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

4. ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਮੌਖਿਕ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਗਿਆਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਟੀਚੇ ਤੱਕ ਕਿਵੇਂ ਪਹੁੰਚਣਾ ਹੈ।
5. ਮੌਖਿਕ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਤਰਕ-ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੋਚਣ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਅਲੋਚਣਾ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਪਸਾਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

*** ਮੌਖਿਕ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦੀਆਂ ਹਾਨੀਆਂ (Disadvantage of Oral Test):**

1. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪੱਧਰ ਵਿਚ ਕਮੀ।
2. ਮੌਖਿਕ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਿਚ ਉੱਤਰ ਦਾ ਪੁਨਰ ਉਤਪੰਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।
3. ਮੌਖਿਕ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਲਈ ਯੋਗ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਕਮੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
4. ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਤੇ ਅਸਤੁੰਲਿਤ ਅਤੇ ਅਸੰਬੰਧਿਤ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।
5. ਮੌਖਿਕ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਘੱਟ ਅਤੇ ਮਹਿੰਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ੲ) ਅਵਲੋਕਣ ਵਿਧੀ (Observation Tool):

ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਤੋਂ ਕੁਦਰਤੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨਾ ਅਧਿਕ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕ ਅਵਲੋਕਣ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਨੋਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਕੁਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਵਲੋਕਣ ਵਿਧੀ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ:-

- (i) ਨਿਯੰਤਰਨ ਅਵਲੋਕਣ
- (ii) ਕੁਦਰਤੀ ਅਵਲੋਕਣ
- (iii) ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਅਵਲੋਕਣ

*** ਅਵਲੋਕਣ ਵਿਧੀ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Features of Observation):**

1. ਅੱਖੀ ਡਿੱਠਾ ਅਵਲੋਕਣ (Eye Observation):

ਇਸ ਵਿਚ ਕੰਨਾਂ ਅਤੇ ਅਵਾਜ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਅਧਿਆਪਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦਾ ਅੱਖੀ ਡਿੱਠਾ ਅਵਲੋਕਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।

2. ਉਦੇਸ਼ (Aims):

ਅਵਲੋਕਣ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਈ ਹੋਰ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਕੁਝ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

3. ਯੋਜਨਾ (Planing):

ਅਵਲੋਕਣ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯੋਜਨਾ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

4. ਰਿਕਾਰਡਿੰਗ (Recording):

ਅਵਲੋਕਣ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਨਿਰੀਖਕ ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਰਿਕਾਰਡਿੰਗ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਉਹ ਲਿਖਤੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰਿਕਾਰਡ ਰੱਖ ਸਕਦਾ ਹੈ।

5. ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਦਿਮਾਗੀ ਗਤੀਵਿਧੀ (Physical and Mental Activity):

ਅਵਲੋਕਣ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਜਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨਿਰੀਖਕ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਿਰੀਖਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਖੁਦ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀਆਂ ਸਰੀਰਕ ਤੇ ਦਿਮਾਗੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਆਕਲੰਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

6. ਢੁਕਵਾ ਢੰਗ (Exactness):

ਅਵਲੋਕਣ ਵਿਧੀ ਅਧਿਆਪਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਢੁਕਵਾਂ ਢੰਗ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਵਾਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

7. ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਧਿਐਨ (Direct Study):

ਅਵਲੋਕਨ ਵਿਧੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਧਿਐਨ ਹੈ।

*** ਅਵਲੋਕਨ ਵਿਧੀ ਦੇ ਲਾਭ (Advantages of Observation):**

1. ਅਵਲੋਕਨ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਬੱਚਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
2. ਅਵਲੋਕਨ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਸਮੂਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰੀਖਕ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।
3. ਅਵਲੋਕਨ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਅਧਿਆਪਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਲਈ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਮੇਂ ਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
4. ਅਵਲੋਕਨ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਨਿਰੀਖਕ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀਆਂ ਕਾਰਜ-ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਪੱਕਾ ਦਸਤਾ ਵੇਜ਼ (ਸਬੂਤ) ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਸਮੇਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

*** ਅਵਲੋਕਨ ਵਿਧੀ ਦੀਆਂ ਹਾਨੀਆਂ (Disadvantages of Observation):**

1. ਅਵਲੋਕਨ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਪਿਛਲੀਆਂ (ਭੂਤਕਾਲ) ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਵਾਚਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਨਿਰੀਖਕ ਕੇਵਲ ਇਸ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਕੇਵਲ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਵਾਚਦਾ ਹੈ।
2. ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹੀ ਅਵਲੋਕਨ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਵਾਚਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ।
3. ਨਿਰੀਖਕ ਦੇ ਕੋਲ ਉਸ ਸਮੇਂ ਜੋ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦਾ ਅਵਲੋਕਨ ਕਰਨ ਲਈ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕੇਵਲ ਉਹਨਾਂ ਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਰਹਿ ਕੇ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਅਵਲੋਕਨ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।
4. ਅਵਲੋਕਨ ਵਿਧੀ ਜਿਆਦਾ ਸਮਾਂ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕ ਜਾਂ ਨਿਰੀਖਕ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਖੜਾ ਰਹਿ ਕੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਅਵਲੋਕਨ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਵਿਧੀ ਜਿਆਦਾ ਸਮਾਂ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਲੰਮੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹੈ।
5. ਅਵਲੋਕਨ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਅਧਿਆਪਕ/ਨਿਰੀਖਕ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਸਹੀ ਗਿਆਨ ਹਾਸਿਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਸ) ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਖੇਤਰ (Work Sample):

ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਖੇਤਰ ਕੁਝ ਤੱਥਾਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ, ਸੰਦਾਂ ਅਤੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

*** ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ (Purpose of Work Sampling):**

1. ਅਧਿਆਪਕ ਅਧਿਆਪਨ-ਸਿੱਖਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਿਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਿੱਖਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਟੀਚਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।
2. ਅਧਿਆਪਕ ਸਿੱਖਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਉਚਿਤ ਅਤੇ ਚਣੌਤੀਪੂਰਨ ਅਤੇ ਸਹੀ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।
3. ਅਧਿਆਪਕ ਸਿੱਖਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ, ਅਭਿਵਿਰਤੀਆਂ ਤੇ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।
4. ਅਧਿਆਪਕ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।
5. ਅਧਿਆਪਕ ਆਪਣੀ ਅਧਿਆਪਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਦੇ ਲਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਕੋਲੋਂ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।

1.3.5 ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਆਪਕ ਮੁਲਾਂਕਣ (Continues Comprehensive Evaluation)

ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਆਪਕ ਮੁਲਾਂਕਣ ਸਭ ਅਧਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਪ੍ਰਚਿੱਲਤ ਮੁਲਾਂਕਣ ਵਿਧੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ ਲਗਾਤਾਰ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੀਦਿਨ, ਪ੍ਰਤੀਹਫਤਾ, ਪ੍ਰਤੀ ਮਹੀਨਾ, ਛਿਮਾਹੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ, ਸਲਾਨਾ-ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਅਤੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਤੇ ਸਿੱਟਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਢੰਗ ਹੈ। ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੇ ਕਿੰਨੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਗਿਆਨ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਕੀ ਹੈ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀ (NPE 1986) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਆਪਕ ਮੁਲਾਂਕਣ ਦੇ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਤੱਤ ਹਨ।

ੳ) ਵਿਦਿਅਕ ਪੱਖ (Scholastic Aspects):

1. ਵਿਦਿਅਕ ਪੱਖ ਵਿਚ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਖੇਤਰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ:

- (i) ਗਿਆਨ (Knowledge)
- (ii) ਸਮਝ (Understanding)
- (iii) ਪ੍ਰਯੋਗ (Application)
- (iv) ਕੌਸ਼ਲ (Skill)

2. ਮੁਲਾਂਕਣ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ:

- (i) ਮੌਖਿਕ ਪ੍ਰੀਖਿਆ (Oral Examination)
- (ii) ਲਿਖਤ ਪ੍ਰੀਖਿਆ (Written Examination)
- (iii) ਪ੍ਰਯੋਗਆਤਮਿਕ ਪ੍ਰੀਖਿਆ (Practical Examination)

3. ਮੁਲਾਂਕਣ ਦੇ ਤਰੀਕੇ

- (i) ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Question Paper)
- (ii) ਇਕਾਈ ਟੈਸਟ (Unit Test)
- (iii) ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਪਰਿਯੋਜਨਾ (Projects)
- (iv) ਘਰ ਦਾ ਕੰਮ (Home work)
- (v) ਸਰਵੇਖਣ (Survey)
- (vi) ਸੌਂਪਿਆ ਹੋਇਆ ਕੰਮ (Assignment)

4. ਮੁਲਾਂਕਣ ਦੀ ਅਵਧੀ ਅਤੇ ਸਮਾਂ (Periodicity of Evaluation) ਪੂਰੇ ਸੱਤਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ

5. ਮੁਲਾਂਕਣ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ (Coverage of Evaluation) ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ (All Students)

(ਅ) ਗੈਰ-ਵਿਦਿਅਕ ਪੱਖ (Non-Scholastic Aspects):

- (i) ਸ਼ਾਮਲ ਖੇਤਰ
- (ii) ਭਾਰ ਅਤੇ ਉਮਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਉਚਾਈ
- (iii) ਓਰਮ ਅਤੇ ਉਚਾਈ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਭਾਰ
- (iv) ਛਾਤੀ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ
- (v) ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ

2. ਮੁਲਾਂਕਣ ਦੀਆਂ ਤਕਨੀਕਾਂ (Techniques of Evaluation):

- (i) ਅਧਿਆਪਕ ਦੁਆਰਾ ਅਵਲੋਕਨ
- (ii) ਡਾਕਟਰੀ ਜਾਂਚ

3. ਮੁਲਾਂਕਨ ਦੇ ਤਰੀਕੇ (Tools of Evaluation):

- (i) ਉਚਾਈ ਚਾਰਟ
- (ii) ਭਾਰ ਚਾਰ
- (iii) ਭਾਰ ਤੋਲਆਤਮਿਕ ਮਸ਼ੀਨ
- (iv) ਮਾਪਣ ਪੱਟੀ

4. ਮੁਲਾਂਕਣ ਦੀ ਅਵਧੀ (Periodicity of Evaluation):

ਪੂਰੇ ਵਾਕ/ਸਾਲ ਵਿਚ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਵਾਰ

5. ਮੁਲਾਂਕਣ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ (coverage of Evaluation):

ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

1.3.6 ਸਾਰ (Summary)

ਮੁਲਾਂਕਨ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿਚ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਅਤੇ ਕ੍ਰਮਵੱਧ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮੁਲਾਂਕਨ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਰੂਚੀਆਂ ਅਤੇ ਅਭਿਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ੀਲ ਨਤੀਜੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕ ਆਪਣੇ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਨਵੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਦਾ ਲਗਾਤਾਰ ਮੁਲਾਂਕਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕੇ ਕਿ ਇਹ ਖੋਜਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਅਧਿਆਪਕ ਇਸਦਾ ਮੁਲਾਂਕਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤਕਨੀਕਾਂ, ਵਿਧੀ, ਕੰਮ ਦਾ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਪੋਰਟਫੋਲੀਓ ਦੁਆਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

1.3.7 ਮੁੱਖ ਨੁਕਤੇ: ਮੁਲਾਂਕਣ ਅਤੇ ਇਸਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ

- ਮੁਲਾਂਕਣ ਦੇ ਢੰਗ
- CCE

1.3.8 ਸਵੈ ਮੁਲਾਂਕਣ ਅਭਿਆਸ

1. ਰਚਨਾਤਮਕ ਮੁਲਾਂਕਣ ਅਧਿਆਪਨ-ਸਿਖਣ ਦੀ ਅਵਧੀ ਦੌਰਾਨ ਚਲਦੀ ਹੈ।
2. ਮੁਲਾਂਕਣ ਲਗਾਤਾਰ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ।
3. ਮੌਖਿਕ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਿਚ ਉਤਰ ਦਾ ਪੁਨਰ ਉਤਪੰਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਉਤਰ: 1. ਸਹੀ 2. ਗਲਤ 3. ਸਹੀ

1.3.9 ਸੰਬੰਧਿਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Suggested Questions)

1. ਮੁਲਾਂਕਣ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?
2. ਮੁਲਾਂਕਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਕੀ ਹਨ?
3. ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਿਹੜੀਆਂ ਤਕਨੀਕਾਂ ਅਤੇ ਵਿਧੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1.3.10 ਸੁਝਾਈਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ (Suggested Books)

- ਅਗਰਵਾਲ, ਜੇ. ਸੀ. : Teaching of Social Science
ਕੌਫ਼ੜਾ, ਐਸ. ਕੇ. : Teaching of Social Science
ਨਾਇਸ, ਕੇ. : Social Studies in Schools. Oxford

Mandatory Student Feedback Form

<https://forms.gle/KS5CLhvpwrpgjwN98>

Note: Students, kindly click this google form link, and fill this feedback form once.